

VERDAGUER DAVANT EL VUIT-CENTS CATALÀ,
DE L'ACADÈMIA ESTANT

VERDAGUER DAVANT
EL VUIT-CENTS CATALÀ,
DE L'ACADÈMIA ESTANT:
ENTORN DEL
«RECORD NECROLÒGIC DE
JOAQUIM RUBIÓ I ORS» (1902)

DISCURS LLEGIT EL DIA 12 DE JUNY DE 2014
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DE L'ACADÈMIC ELECTE

DR. MANUEL JORBA

a la

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

DISCURS DE CONTESTACIÓ DE L'ACADÈMIC NUMERARI

DR. JOAQUIM MOLAS

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona
Barcelona
2014

Aquesta edició ha tingut el suport econòmic del Departament de Filologia Catalana
de la Universitat Autònoma de Barcelona

© Manuel Jorba
© Joaquim Molas
Edició: juny de 2014
Producció: Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Dipòsit legal: B. 8.455 - 2014

Excel·lentíssim senyor president,
senyores i senyors acadèmics,
senyores i senyors,

Potser algun dels avantpassats del doctor Romeu de Cal Futre, d'Òdena, va coincidir amb algun dels meus de Can Serra, de Castellolí, i amb els de Can Jorba de la Roca, del Bruc, en la gran bestiesa de les escaramusses del Bruc elevades per igualadins i manresans, en impossible harmonia, a categoria de batalla de Moscou o de Waterloo. D'allò, però, no en tinc pas constància.

Em recorda, en canvi, que vaig conèixer el doctor Romeu l'any 1969, només de vista (perquè jo era tímid, sobretot si no hi havia un motiu molt poderós per abordar algú), el darrer any, el novè (recordo que s'hi representava Juan del Encina), dels cicles de teatre medieval i del Renaixement que ell dirigia al Tinell. Poc després, vam coincidir al departament de Filologia Hispànica de la Universitat Autònoma, a Sant Cugat i a Bellaterra. No hi van faltar ocasions de tractar-nos, entre classes i en la gestió del departament quan ell n'era el responsable de torn i jo l'ajudava en alguna cosa de la gestió, com ara casar els horaris de classe, i sobretot quan em portava de tornada a Barcelona, amb el seu Mini 1000, abans que jo no tingués el meu Mini 850.

A ningú dels qui el coneixien no farà estrany que els digui que, durant aquests trajectes de tornada a Barcelona per carreteres més pròximes a les de tipus senegalès o boiximà que no a les autopistes, al doctor Romeu li agradava parlar de tot i molt, i bé o a vegades malament de terceres persones (sobretot si no li posaven les corones de llorer que hauria volgut dur com a poeta) sense gaire possibilitat de rèplica i de disconformitat, quan n'hi havia, amb aquell deix sorneguer i aquella seguretat en les seves

conviccions (que per això són conviccions), compatibles amb un cert posat d'estar de tornada de tot.

Els encontres que podem perpetuar amb els qui han fet una gran aportació a la recerca per al millor coneixement de la literatura i la cultura catalanes de l'època medieval a la contemporània tenen lloc als llibres, un punt de trobada immillorable; i en això, en l'abast i la qualitat de les aportacions a la història literària, el doctor Romeu té un lloc d'honor ben guanyat.

L'excel·lent article que la professora Lola Badia li ha dedicat a l'impagable *Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres*,* publicat per l'Acadèmia, amb el suport de la Fundació Raimon Noguera, redactat sota la direcció de Pere Molas, Eulàlia Duran i Josep Massot, amb la participació de la majoria d'acadèmics, si no de tots d'una manera o altra, i per dues col·laboradores de competència i eficàcia provades, Mireia Campabadal i Margalida Tomàs, m'estalvia de ser prolix en l'ordenació i valoració del conjunt de l'obra del doctor Romeu, i vostès em permetran que em prengui la llibertat de ser més sintètic del que aquesta obra i el seu autor es mereixen i que em limiti a enumerar i ponderar alguns trets i alguns fets de la seva biografia i algun títol o alguna matèria segons els meus interessos professionals i segons els meus sentiments, que no sempre coincideixen amb els seus, amb relació a certes obres i certes persones i a les idees literàries i sociopolítiques respectives.

Recordaré d'entrada que el doctor Romeu ingressà com a membre numerari d'aquesta Acadèmia el 1972 amb un excel·lent discurs sobre *Joan Timoneda i «La flor de enamorados», cançonier bilingüe: un estudi i una aportació bibliogràfica*. Em sembla molt recordar que era la primera vegada que assistia a una cerimònia d'aquesta mena; i que vaig pensar que l'Acadèmia era ben bé una casa de savis competents, laboriosos i enamorats de la seva feina, i que no m'hi veurien mai per falta dels mèrits adients. I així hauria hagut de ser, ben segur. Però em veig ara acollit en aquesta institució tricentenària, a proposta de tres acadèmics amics meus i per la benevolència d'ells i dels altres, a tots els quals agraeixo una confiança que he posat a prova, sense la més mínima mala intenció ni

* [Lola BADIA] L. B. P., «Romeu i Figueras, Josep», a Pere MOLAS *et al.* (dir.), *Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres / Fundació Noguera, 2012, p. 369-371.

cap mena de reticència, ans per imponderables que deploro, i pels quals demano excuses. I m'hi sento acollit disposat volenterosament a contribuir als objectius que té fixats, tot esperant que no em sigui gaire feixuga la medalla xxvii, la que portà tan treballadament el doctor Romeu: treballadament perquè hi entrà amb una feina feta meritíssima i perquè hi va trobar estímul per presentar-hi comunicacions i contribucions amb regularitat, a les sessions ordinàries i a les extraordinàries; per col·laborar, o, millor dit, per incrementar la col·laboració al *Butlletí*, i per representar l'acadèmia al XVI Congrés de Lingüística i Filologia Romàniques.

Josep Romeu i Figueres, nascut a Òdena el 1917 i mort a Barcelona el 2004, havia estudiat magisteri i havia fet de mestre particular i públic durant la guerra civil, abans d'anar al front, i havia iniciat els estudis universitaris, a la Universitat de Barcelona i als Estudis Universitaris Catalans, estudis truncats també per la guerra civil, i que acabà el 1943. A la postguerra, es mogué en els cercles que formaren el grup Anabis, d'Igualada, del qual fou fundador, i la revista *Ariel*, que dirigí, i, a l'Institut d'Estudis Catalans, la Societat Catalana d'Estudis Històrics. El 1948 es doctorà amb una tesi sobre el mite del Comte Arnau, un tema d'aquells que ja aleshores era titllat de provincià, de pur interès local, per gent malauradament ben situada, com passa ara, en la creació d'opinió i en el repartiment de credencials i de mitjans de treball. Un tema, d'altra banda, el del Comte Arnau, sobre el qual havia fet una primera versió catalana l'any anterior, però, coses del temps o de la censura governativa del temps, de les possibilitats socials de llengua i de les econòmiques de la societat, i bé que era de tipus divulgatiu, només fou feta en edició de bibliòfil, amb il·lustracions litogràfiques i tirada curta i, doncs, poc abastable. La tesi doctoral, publicada de seguida, sota el títol *El mito de «El comte Arnau» en la canción popular, la tradición legendaria y la literatura* (1948) va ser un estudi que va marcar un camí i un mètode. I a la matèria popular, tan sòlidament abordada, al teatre medieval i a la lírica tradicional dedicà alguns dels altres millors estudis seus, des del seu lloc d'investigador de l'Institut de Musicologia del CSIC, al qual estava vinculat des del 1944, i des de la Universitat Autònoma de Barcelona, entre 1969 i 1984, on va ser professor de literatura medieval: vaig llegir amb plaer, i amb profit per a les classes que em corresponia de fer, els estudis i edicions de cançons nadalenques, de teatre medieval i modern, hagiogràfic i profà i tants altres, molts dels quals

recollits al llarg dels anys a *Poesia popular i literatura* (1974), *Poesia en el context cultural del segle XVI al XVIII* (1991), *Materials i estudis de folklore i Estudis de lírica popular i lírica tradicional antigues* (1993), *Teatre català antic* (1994-1995), *Recerques d'etnologia i folklore* (2000) i, llegit amb més delit que cap de les altres, però amb el pòsit dels altres, una de les seves darreres obres majors, el *Corpus d'antiga poesia popular* (2000), en què reprèn i renova, a partir d'un nou *corpus* pacientment recollit, reflexions anteriors sobre la relació entre literatura i folklore, sobre els conceptes de literatura popular i literatura tradicional i els de tradició literària i tradició folklòrica, sobre les fronteres entre la poesia folklòrica i la literària, etc.

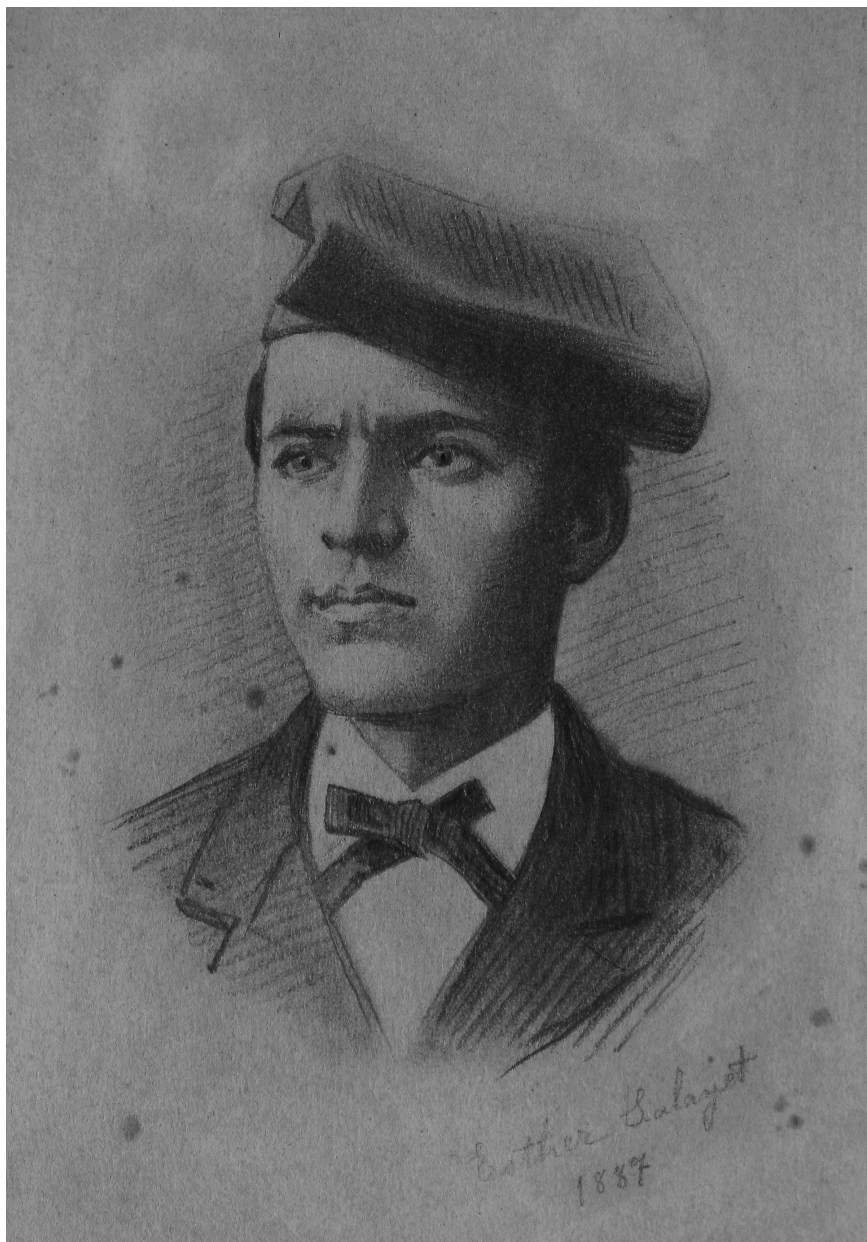
M'he referit al plaer i al profit de llegir aquests estudis ara esmentats i hi insisteixo per a l'estudi i l'edició de la *Poesia catalana de Pere Serafi* (2001), l'altra gran aportació a l'estudi de la literatura medieval i del Renaixement, que havia arrancat amb els dos volums dedicats a la *Literatura catalana antiga* (1961) i, per a la literatura castellana, amb *El Cancionero Musical de Palacio* (1965).

El doctor Romeu començà a escriure poemes el 1940, en publicà ja el 1943, el 1947 publicà *Aires de llegenda* i el 1951 el primer recull, *Obra poètica*. Després, *Tots els poemes* (1993) recolliria també els de la represa, iniciada els anys noranta, i anà encara publicant-ne de nous, *indesinenter*, entre 1995 i 2003, i pòstumament el 2006, bona part dels quals, els anteriors a 1997, ben estudiats per la seva alumna igualadina Maria Enrich.

No era aliè al vessant poètic creatiu el seu interès apassionat per la literatura contemporània, manifestat en estudis crítics diversos, dedicats privilegiadament a Maragall i a Foix, i a molts altres autors contemporanis, aplegats copiosament en diversos reculls, entre 1984 i 2003: *Sobre Maragall, Foix i altres poetes*; «*Sol i de dol*», de J. V. Foix; *Assaigs i altres indagacions crítiques*; *D'assaig i crítica*, i *De Salvador Espriu a joves poetes. Crítica i lectura de poemes*.

«Posa la tenacitat del seu voler al servei d'allò que considera el seu deure», va dir del doctor Romeu el doctor Jordi Rubió i Balaguer, al seu discurs de resposta al d'ingrés del nou acadèmic. Els bons fruits d'aquesta tenacitat han estat reconeguts per alumnes, amics i col·legues, que li dedicaren diversos homenatges rere la seva jubilació, destacadament els dos volums oferts sota el títol d'*Estudis de literatura catalana en honor de Josep Romeu i Figueras*, el 1986.

VERDAGUER DAVANT EL VUIT-CENTS CATALÀ,
DE L'ACADÈMIA ESTANT:
ENTORN DEL «RECORD NECROLÒGIC
DE JOAQUIM RUBIÓ I ORS» (1902)

Dibuix signat per Esther Salayet, encarregat segurament pel poeta Josep Maria Serra i Marsal (Igualada 1842 – Barcelona 1914), inspirat en la coneguda fotografia d'Heriberto Mariezcurrena feta devers l'any 1870 (Arxiu MJ)

El diumenge 12 de gener de 1902 Jacint Verdaguer llegia en aquesta Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, acollida al paranimf de la universitat i dins la sessió inaugural del curs, el «record necrològic» del seu antic membre, després president i president honorari, Joaquim Rubió i Ors,¹ professor i rector de la universitat, traspasat poc menys de tres anys abans. L'encàrrec de l'Acadèmia, presidida per Manuel Duran i Bas, que presidí també la sessió inaugural,² havia estat acordat feia molt

1. Jacint VERDAGUER, «Recort necrològic del Excm. Sr. D. Joaquim Rubió y Ors llegit en la solemne sessió inaugural celebrada per la "Real Academia de Buenas letras" lo día 12 de janer de 1902 per Mossen Jacinto Verdaguer», a Joaquim MIRET I SANS *et al.*, *Real Academia de Buenas Letras de Barcelona : Sesión Pública Inaugural celebrada el día 12 de enero de 1902*, Barcelona, Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1902, p. 19-34 (Jacint VERDAGUER, «Record necrològic de Joaquim Rubió i Ors», a *Prosa*. A cura de Joaquim MOLAS i Isidor CÒNSUL, amb la col·laboració de Lluïsa PLANS i GIRABAL, d'Andreu BOSCH i RODOREDÀ i de Francesc CODINA, Barcelona, Proa, 2003, p. 468-480). «Aquest treball es va repartir imprès [...]» (*La Veu de Catalunya*, 13 gener 1902). Regularitzo, excepció feta d'alguna citació que convé que sigui literal i dels títols en les referències bibliogràfiques, l'ortografia i algunes altres convencions tant dels textos inèdits com dels editats abans o al marge de les normes actuals. Als títols de les referències bibliogràfiques, tanmateix, incorpore accents i diacrítics que habitualment eren omesos en les lletres capitals o en les versaletes.

2. Hi eren presents representants de diverses institucions polítiques, administratives, acadèmiques i culturals, però no s'hi fa constar cap representació eclesiàstica (veg. *La Veu de Catalunya* de 12 de gener de 1902, edició del vespre, i de 13 de gener; *La Vanguardia* de 13 de gener 1902, i *Diario de Barcelona* de 14 gener 1902. No he trobat referència a aquest acte a *El Diluvio*). Anton Busquets i Punset, més enllà de la simple crònica informativa, destaca, el 17 de gener, que Verdaguer féu en català el seu discurs, com havia fet Àngel Guimerà a l'Ateneu: «Sí tots ho fessin aixís! Però ca! Avui

poques setmanes, a la sessió del 8 de novembre anterior, i donava peu a Verdaguer per fer una relació escalonada i poc o molt valorativa de persones, institucions i fets relacionables amb el procés de Renaixença, a partir del paper rellevant que li calia atorgar-hi a l'homenatjat.

Tres mesos abans havia sortit publicada l'entrevista concedida a l'escriptor italoargentí José León Pagano,³ que més endavant seria recollida en un volum⁴ encapçalat amb uns «Prolegomeni» datats «a Roma, nel gennaio 1902», en la qual Verdaguer es pronunciava sobre el procés vuitcentista i la situació de la literatura catalana, que resumia així:

[...] in linea generale, le dirò che la strada verso il progresso, fatta dall' inizio del rinascimento ad oggi, merita non poca considerazione. Lei sa benissimo come, letterariamente parlando, noi siamo tornati alla vita, e come la potenza della nostra letteratura vada ogni di più divenendo maggiore.⁵

Als seus versos, Jacint Verdaguer havia anat dient amb continuïtat, sobre aquests temes, coses tant o més substantives que no en aquest discurs i en aquesta entrevista, i que no en la majoria dels altres discursos i escrits evocatius, de manera semblant a la seva reflexió sobre el procés de creació poètica i sobre la poesia i el poema; reflexió que no «va desenrotllar de manera argumentada i sistemàtica, sinó que la va apuntar, molts cops, entre

una corporació es presenta amb un home notable de la nostra terra i li encomana un discurs amb lo peu forçat: —ha d'estar escrit en castellà, puix és la llengua oficial! [...]». Pocs dies després, el 27, Ernest Moliné Brasés destaca «la impressió intensa i poètica» que s'extreu d'un treball que «exageraríem si diguéssim que és complet», en el qual, amb un «llenguatge que [...] té més de *racconto* que d'oda altisonant, nos presenta Mossèn Verdaguer un quadro acabat dels primers moments de la nostra renaixença i deixant que lo nom d'en Rubió i Ors serveixi de punt de partida i de *leitmotiv*» (articles reproduïts per Carola DURAN, «Recepció de Jacint Verdaguer a *La Renaixença*», *Anuari Verdaguer. Revista d'Estudis Literaris del Segle XIX* (Vic), 15 (2007), p. 179-184).

3. JOSÉ LEÓN PAGANO, «Jacinto Verdaguer», *La Rassegna Internazionale della Letteratura e dell'Arte Contemпорanea*, VII/1 (1-15 octubre 1901), p. 65-78.

4. JOSÉ LEÓN PAGANO, «Jacinto Verdaguer», *Attraverso la Spagna letteraria (I catalani)*, Roma, Edizione della Rassegna Internazionale, [1902], p. 89-117. Reproduïda amb un estudi preliminar per Ricard TORRENTS, «Giacinto Verdaguer», de José León Pagano», *Anuari Verdaguer 1988* (Vic), [3] (1989), p. 229-242.

5. LEÓN PAGANO, «Jacinto Verdaguer», *Attraverso ...*, p. 113.

línies, en discursos, pròlegs i poemes». ⁶ Sobretot als poemes. Antoni Rubió i Lluch, en una carta adreçada a Marcelino Menéndez Pelayo pocs dies abans de la sessió necrològica dedicada al seu pare, «único homenaje que se le ha tributado después de su muerte», posava en guàrdia el seu antic amic i company d'estudis sobre les limitacions que afectaven discurs i orador:

Leerá el discurso acerca de él Mossén Verdaguer, a quien he entregado mi prólogo y mis apuntes para que redactara atropelladamente un trabajo que requería mayor preparación y estudio. ⁷

Però el discurs de 1902 és el del final de la vida d'un protagonista sobresortint de la modernització i consolidació de la literatura i de les institucions i plataformes culturals catalanes vuitcentistes i segurament l'últim escrit rememoratiu que veié publicat. En tot cas, es tracta de la seva mirada darrera i global —des del segle que tot just veié començar— al seu segle, que és el segle romàntic i el de la Renaixença, dos punts de

6. Joaquim MOLAS, «Notes sobre la poètica de Verdaguer», a *Llegir Verdaguer*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2014, p. 157. Aquí mateix (p. 171, n. 7), Joaquim Molas reclamava l'estudi de «la idea que Verdaguer tenia de la Renaixença» i altres qüestions vinculades, i aquest discurs no pretén sino començar a entrar en alguna d'aquestes qüestions.

7. Carta del 8 de gener de 1902 (Marcelino MENÉNDEZ PELAYO, *Epistolario*. Edición al cuidado de Manuel REVUELTA SAÑUDO, XVI. *Marzo 1901 – mayo 1903*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 1988, p. 230; veg. Mario CRESPO LÓPEZ, *Menéndez Pelayo y Cataluña*, Madrid, Fundación Ignacio Larramendi : Biblioteca Virtual Ignacio Larramendi de Polígrafos, 2013, p. 132). Es refereix al pròleg al volum quart de l'edició poliglota del Gaiter del Llobregat, que no es publicaria fins més endavant del 1902, però que porta data de 7 d'agost de 1901 i que havia estat llegit en aquesta Acadèmia les sessions del 24 d'octubre, 23 de novembre i 21 de desembre de 1901, segons les actes corresponents. Segons la de la sessió del dia 8 de novembre, la sessió inaugural era prevista d'entrada el 29 de desembre, però fou ajornada a l'espera de resposta de l'Ajuntament a la petició d'un patrocini que permetés convocar un premi per a un estudi sobre el govern municipal de Barcelona abans de Felip V. Segons carta de Verdaguer a Lluís C. Viada i Lluch, del 12 de desembre, en aquesta data tenia acabat el discurs i li'n feia lliurament abans de sortir cap a Perpinyà per assistir als funerals de Justí Pepratx, «per si el voleu llegir o entregar al senyor Rubió» (Jacint VERDAGUER, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, XI (1899-1900). Transcripció i notes per J.M. DE CASACUBERTA i J. TORRENT I FÀBREGAS, Barcelona, Editorial Barcino, 1993, p. 168-169; veg., també, VERDAGUER, «Epistolari», a *Prosa*, p. 1.200).

referència estretament relacionats i de consideració necessària per a la lectura comprensiva de la seva obra.

Verdaguer organitza canònicament el «record necrològic» en set parts diferenciades,⁸ a la manera d'un discurs o d'un sermó: 1) introducció evocadora d'alguns dels membres de l'Acadèmia que considera generacionalment implicats en el procés de «renaixement literari de Catalunya» desapareguts, com Rubió i Ors el 1899, entre l'any 1876 (Josep Coll i Vehí) i el 1901 (Víctor Balaguer, Joan Mañé i Flaquer i Francesc Maspons i Labrós);⁹ inclou la «captatio benevolentiae», per reducció a «impressió necrològica» del que més endavant anomenarà una vegada «discurs» i una altra «senzill parlament», tot presentant-se modestament com a «novici en aquesta mena de treballs»;¹⁰ 2) evocació de les primeres lectu-

8. Equivalents a les de qualsevol discurs recollides o sistematitzades per Joaquim RUBIÓ I ORS, *Manual de elocuencia sagrada*, Barcelona, Imp. de José Rubió, 1852, p. 132.

9. Entre el primer i els tres darrers, esmenta Adolf Blanch, Antoni de Bofarull, Damas Calvet (citat com a autor de *Mallorca cristiana*), Pau i Manuel Milà i Fontanals i Gaietà i Eduard Vidal i Valenciano. En un primer esborrany del discurs, esmenta, segurament a manera de recordatori, i sense cap ordre aparent (algun nom hi apareix dues vegades), Manuel Duran i Bas, aleshores president de l'Acadèmia, i diversos membres desapareguts dins el període pres en consideració, entre els quals alguns que no incorpora en aquest paràgraf ni en cap altra part del discurs: Ramon de Siscar, Josep de Manjarrés (lectura incerta), Josep-Lluís Pons i Gallarza, Josep Llausàs, Francesc Camprodon, Marià Flotats, Magí Pers i Ramona, Josep Sol i Padrís, Estanislau Reynals i Rabassa, Josep de Letamendi, Francesc Miquel i Badia, Lluís Cutchet i Andreu Balaguer i Merino (Biblioteca de Catalunya, ms. 381/3, f. 119r).

10. VERDAGUER, «Recort necrològic...», p. 21-22 (VERDAGUER, *Prosa*, p. 468-469). Molt després del primer parlament de la Font del Desmai de 1867, entre amics, n'havia fet de major compromís als Jocs Florals de Barcelona de 1881, als certàmens catalanistes de Valls i de Sant Martí de Provençals, el 1886, i als Jocs Florals de Lleida i als certàmens literaris de la Bisbal d'Empordà i de Sarrià, tots tres el 1901, com a estratègia de fer-se present en la societat i en la vida literària, després dels anys de rebuig per part del gruix de les elits socials i religioses i de la consegüent reacció amb la belligerant «defensa pròpia» periodística i poètica, circumstàncies que l'havien fer sentir-se «eixalat» per a l'«alta poesia»: «Tantes i tan cruentes tempestes m'han xafades totes les flors del meu hort, i m'han deixat sense un brot de poesia» (carta de Verdaguer a E. Vassal, de 9 d'agost de 1900; Jacint VERDAGUER, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, XI, p. 66-67; veg., també, VERDAGUER, *Prosa*, p. 1.186). Val a dir que, pocs dies abans del «record necrològic», el 4 de gener, Verdaguer s'havia excusat d'adreçar-se als convidats al dinar del casament d'uns amics en què havia oficiat, a Argentona: «Us agraeixo molt

res de l'obra de Rubió i Ors i de la coneixença personal feta el 1865, i indicació de la seva influència en tots els poetes de la «segona volada», com a justificació implícita de l'acte d'homenatge acadèmic, i per tant de la seva intervenció;¹¹ 3) situació de la llengua catalana i de la seva literatura, abans del *Gaiter*;¹² 4) repercussió de l'obra de Rubió i Ors, a la part central i més extensa del discurs, amb la relació valorativa dels nous poetes de molts llocs de Catalunya, Mallorca i Menorca, València i el Rosselló, i amb el cas especial d'ascendent sobre Antonio de Trueba;¹³ 5) institucionalització de la Renaixença, amb esment de la festa floralasca d'aquesta Acadèmia, el 1842, i dels Jocs Florals de Barcelona, el 1859, i increment i modernització de la poesia catalana;¹⁴ 6) reconeixement recapitulador dels elements constitutius de la Renaixença i del paper de Rubió i Ors en la institucionalització del moviment i en la modernització literària;¹⁵ i 7) conclusió evocativa del darrer encontre amb Rubió i Ors, a l'església de Betlem, el divendres sant de 1899, que s'esqueia el 31 de març, una setmana justa abans de la seva mort, el 7 d'abril al matí.¹⁶

A la posterior edició de la versió castellana de l'obra de Pagano esmen-

les mostres d'afecte que doneu, però és que jo de fer discursos no en sé. Ja ho sap tothom. És un do que Déu no m'ha donat. Moltes gràcies!» (citat per Manuel LLANAS; Llorenç SOLDEVILA, *Verdaguer i el Maresme*, Caldes d'Estrac, Ajuntament de Caldes d'Estrac, 2002, p. 66, i Llorenç SOLDEVILA, «Jacint Verdaguer i el Maresme», a Rosa CABRÉ et al. (ed.), *Professor Joaquim Molas: Memòria, escriptura, història*, II. Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2003 p. 1.056).

11. VERDAGUER, «Recort necrológich...», p. 22 (VERDAGUER, *Prosa*, p. 469).

12. VERDAGUER, «Recort necrológich...», p. 22-24 (VERDAGUER, *Prosa*, p. 469-470).

13. VERDAGUER, «Recort necrológich...», p. 24-30 (VERDAGUER, *Prosa*, p. 470-476).

14. VERDAGUER, «Recort necrológich...», p. 30-32 (VERDAGUER, *Prosa*, p. 476-478).

15. VERDAGUER, «Recort necrológich...», p. 32-33 (VERDAGUER, *Prosa*, p. 478-479).

16. VERDAGUER, «Recort necrológich...», p. 33-34 (VERDAGUER, *Prosa*, p. 479-480). La premsa informava que Rubió havia estat «víctima de una pulmonía que le ha conducido al sepulcro en pocos días» (*Diario de Barcelona*, 8 abril 1899). L'edició de la tarda de *La Veu de Catalunya* del dia 7 ja havia donat la notícia de la mort. Fou enterrat el dia 8 a la tarda, al cementiri nou, o de l'Est, «teniendo el acto la mayor solemnidad» (*Diario de Barcelona*, 9 abril 1899).

tada, versió segurament més pròxima als mots originals de Verdaguer, però en tot cas pòstuma, el paràgraf reproduït incorporava abans una frase més: «Es casi increíble nuestra situación actual, dados los antecedentes.»¹⁷ És a dir, donats els avatars de la consideració històrica i social de la llengua i del seu ús literari culte, abans de la nova situació, marcat els darrers segles, aquest ús, per la influència persistent i reductiva de models temàtics i formals derivats de l'obra dels autors barrocs, personalitzada en la de Francesc Vicent Garcia o de la que se li havia atribuït, i per l'oblit dels clàssics medievals, per causes històriques objectives. Si Verdaguer es referia a Francesc Vicent Garcia amb el qualificatiu de «malaguanyat rector de Vallfogona» devia ser perquè el considerava desorientat literàriament, d'acord amb el que havia après dels seus mentors literaris: per a Milà i Fontanals, Francesc Vicent Garcia era poca cosa més que un versificador «enginyosíssim» i model d'una «afectada llaneza» (o d'una «llanesa estudiada»), i la persistència de l'escola de Vallfogona no passava de ser «una curiosa antigualla que no serà indiferent als històrics veniders de les lletres catalanes».¹⁸ Des de la perspectiva del seu temps, Milà establia:

Habíase interrumpido por completo la tradición de nuestra antigua poesía [...]. El mismo Ausías March era más citado que leído, y de los demás poetas de los siglos XIV i XV poco o nada se sabía antes de la publicación de los fragmentos comunicados por Tastú al obispo de Astorga. Teníase una idea vaga de que en la llamada lengua lemosina, común según se creía a Provenza y Cataluña, habían existido unos poetas llamados trovadores de que las óperas y las novelas daban fantásticos trasuntos [...]. Se componían versos catalanes pero derivados de la escuela del siglo XVII, nada indígena en el fondo, impura en el lenguaje, y no más natural que elevada.¹⁹

17. José LEÓN PAGANO, «Jacinto Verdaguer», *Al través de la España literaria*, I. Tercera edició, Barcelona, Casa Editorial Maucci [1904], p. 139. La primera versió de l'edició castellana devia ser de 1903, segons el *Manual del librero hispano-americano* d'Antoni Palau i Dulcet.

18. [Josep] G[IRÓ I TORÀ] i [Manuel] M[ILÀ I FONTANALS], «Un versista desconegut», *Lo Gay Saber*, 9 (1 juliol 1868), p. 67; per als autors del text i el que en correspon a Milà, veg. Manuel JORBA, *L'obra crítica i erudita de Manuel Milà i Fontanals*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 117-118.

19. Manuel MILÀ I FONTANALS, «Aribau», a *Obras completas del Dr. D. Manuel*

Garcia hauria incorporat a la literatura catalana, i sense una assimilació suficient, els models castellans del segle dels «ornatos barrocos», de la «afectación» i del culteranisme o gongorisme, i globalment del «mal gusto»,²⁰ segons l'expressió recollida encara per Antoni Rubió i Lluch al temps del discurs de Verdaguer, referit a la literatura castellana, però aplicada indistintament a la catalana, perquè aquesta s'hi hauria supeditat en temes, formes i «trivialitat»:

Mientras la escuela clásico-italiana y sus distintos centros en España daban a nuestra literatura joyas preciosas, primorosamente labradas por preclaros ingenios [...], el gusano de la afectación comenzó a roer el árbol que daba tan óptimos frutos y se introdujo la semilla del mal gusto.²¹

Escuela poética castellana [...]. El vulgarismo y la trivialidad se apoderan de la poesía. —Predominio del conceptismo y gongorismo [...]. —Triunfo total de la poesía y métrica castellanas sobre la tradición catalana. —Representante de esta nueva tendencia: el Rector de Vallfogona [...]. —Joseph Fontanella. —Representa la poesía académica [...]. —Elegancia y delicadeza de sus *giletas*. —Abuso del conceptismo [...]. —Predominio del vallfagonismo [...]. —Prosigue en el siglo XVIII el mal gusto y el predominio del vallfagonismo [...].²²

Milà y Fontanals, v. *Opúsculos literarios*. Segunda serie, Barcelona, Librería de Álvaro Verdaguer, 1893, p. 359.

20. Expressió ja utilitzada a Manuel MILÀ I FONTANALS, *Compendio del arte poética*, Barcelona, Imprenta de D. J. M. de Grau, 1844, p. 64 (*Obras completas del Dr. D. Manuel Milà y Fontanals*, I. *Tratados doctrinales de literatura*, Barcelona, Librería de Álvaro Verdaguer, 1888, p. 422). La utilitzaria continuadament: «[...] no ha sido el decimoséptimo el único siglo del mal gusto» (Manuel MILÀ I FONTANALS, «Indicaciones sobre la influencia de la literatura antigua en la moderna», *La Discusion*, Barcelona, 2, 1847, p. 71: a *Obras completas del Dr. D. Manuel Milà y Fontanals*, IV. *Opúsculos literarios*. Primera serie, Barcelona, Librería de Álvaro Verdaguer, 1892, p. 64); «Dominio general del mal gusto con los nombres de marinismo, culteranismo, etc.» (Manuel MILÀ I FONTANALS, *Principios de literatura general (Principios de teoría estética y literatura)*, Barcelona, Imprenta Barcelonesa, 1884, p. 338: *Obras completas...*, I..., p. 350).

21. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Curso de 1902 á 1903. Lecciones de lengua y literatura española: Según las explicaciones del catedrático de la asignatura Dr. D. A. Rubió y Lluch*, [Barcelona, Universitat de Barcelona?], 1904, p. 514-515 (reproducció anastàtica dels apunts presos per Cosme Parpal i Marquès, segons el colofó de la p. 631).

22. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Sumario de la literatura española*, Barcelona, Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1901, p. 99-100; veg. Joaquim MOLAS, «So-

També Rubió i Ors feia una valoració semblant de la poesia de Garcia i dels seus seguidors:

[...] nostres poetes, prescindint completament de l'elecció dels assumptos (tots són bons per a subtilisar) i de que sien bons o dolents los versos, treballen tan sols per a veure qui farà passar son ingeni per un alambí més estret, per a que sia més sutil lo pensament que destille.²³

[...] aquel sutilizar, aquel amor a cierta escolástica verbosidad y pedantería, resabio de la antigua poesía castellana, aquel jugar con los truécamos, aquel deleitarse con la hipérbole, aquel cariño a lo conceptuoso y enigmático, motivo hoy de que se nos caigan de las manos obras en que tales cualidades se encuentran, eran a la sazón una especie de gimnasia intelectual en que ejercitaban su entendimiento los lectores de los escritos en que se hacía alarde de aquellas, para ellos bellezas de inapreciable valía.²⁴

Per a Jacint Verdaguer, coincidint amb els contemporanis i seguint els seus mestres i mentors, la tradició vallfogonesca tal com la coneixien i valoraven havia fet «mal a les lletres, i per lo tant a l'ànima de Catalunya», implícitament perquè havia introduït i fet persistent un gust poètic espuri, perquè havia anat reduïnt a l'humor gras o banal i a la insubstancialitat l'ús literari de la llengua i perquè era considerat factor decisiu de l'abandó de «l'àurea cadena de la tradició literària, en mala hora rompuda»:

L'escola del malaguanyat Rector de Vallfogona, que, a desgrat d'ell tal vegada, ha fet tant de mal a les lletres, i per lo tant a l'ànima de Catalunya, dominava allavors d'un cap fins a l'altre lo petit i mal conreuat camp de ses lletres. Lo llenguatge d'Ausias March, d'aquell qui havia dit:

bre la periodització en les històries generals de la literatura catalana», a *Sobre la construcció de la literatura catalana i altres assaigs*, Palma, Lleonard Muntaner Editor, 2010, p. 73-93.

23. Joaquim RUBIÓ I ORS, «Lo doctor Vicens García y sas obras literarias», a *Jochs Forals de Barcelona en 1863: Any V de la instauració*, Barcelona, Estampa y Librería de Salvador Manero, 1863, p. 114-115.

24. Joaquim RUBIÓ I ORS, *Dr. Vicente García, (rector de Vallfogona.) Su biografía: Juicio crítico de sus obras por D. Joaquín Rubió y Ors*, Tortosa, Imprenta y Librería de Salvador Isuar, 1879, p. 39.

Qui no és trist de mos dictats no cur,
ja no servia sinó per fer riure i per contar estirabots entre gent de bona
jeia. Era l'humil i feiner trajo de casa que no servia per endiumenjar-se
quan s'esdevenia una festa major o bé una solemnitat com aquesta.

Al seu temps, però, aquesta cadena «s'acabava de confegir», entre
altres motius pel fonamental rescat i recuperació dels autors medievals.
La Renaixença era vista, concretada en la institució dels Jocs Florals,
com el rescat del temps dels trobadors i la Gaia Ciència: com el rescat,
doncs, no de la literatura de «joglars», sinó de la poesia i de la literatura
cultes, que de nou podia tenir com a referent una tradició pròpia antiga
i prestigiosa utilitzable, altra vegada coneguda i reconeguda, després que
per al poeta Ausiàs March i per als predicadors i escriptors Vicent Ferrer
i Felip de Malla, per a Bernat Desclot i Ramon Llull (als quals afegirà
més endavant Guillem de Cabestany i Francesc Eiximenis com a refe-
rents lingüístics dels moderns autors que canten «sota el Canigó»), per a
tots ells com a part pel tot de la literatura catalana medieval, els

havia arribat la hivernada cruel que eixona els arbres, espampola les vi-
nyes i despulla de verdor les hortes i jardins, donant a boscos i camps
quelcom de l'aspecte solitari i trist dels cementiris.

Els escriptors del Barroc català haurien obviat dolosament els seus
antecessors medievals i del Renaixement tots els segles de la «hivernada»,
que Verdaguer etiqueta també amb l'apel·latiu de «decadència», en un
altre lloc i si més no aplicat a una manifestació artística:

En Bonastarre, sufragània d'Anàs, hi ha un retaule gòtic d'algun va-
lor i part [d'un altre] no despreciable: los dos són de la Decadència.²⁵

Al llarg del temps, una entitat política havia pogut imposar-se sobre
una altra i la llengua de Castella substituir la de Catalunya, si més no
com a llengua literària alta. Verdaguer es limita a constatar que s'havia
arribat a la necessitat i a la convicció que poetes i prosadors havien d'usar
«un idioma més polit, un trajo més virolat, rumbós i de més llarg i ample

25. Jacint VERDAGUER, *Excursions i viatges*. A cura de Narcís GAROLERA, I, Bar-
celona, Editorial Barcino, 1991, p. 25 i VERDAGUER, *Prosa*, p. 37.

ròssec». Ho exemplifica amb Antoni de Capmany, actiu la segona meitat del XVIII i primers anys del XIX, del qual tradueix sense comentari el passatge justificatiu de la versió castellana de l'«elogi del rei don Martí a la nació catalana»; amb els autors vuitcentistes Jaume Balmes i Pau Pi-ferrer, que abans ha considerat mestres, per llur obra, de la generació d'escriptors de la Renaixença; amb Manuel de Cabanyes, Jaume Tió i Noé, Josep Semís i Mensa, Joan Cortada i Manuel Milà i Fontanals, que utilitzà la llengua castellana fins per cantar temes i símbols de l'òrbita catalana en «un bell i delicadíssim romanç a *Clemència Isaura*».²⁶

Verdaguer no remet explícitament a altres causes que la «malaestrugància», un imperatiu històric no controlable, fàtic, que ha de ser contrarestat per l'equivalent positiu esmentat al discurs dels Jocs Florals de Barcelona, el 1881, referint-se a Jaume I:

La idea de la Providència que vetlla el món com una mare el bressol dels seus fills guia el pensament del real historiador pels mateixos castells o vilatges, monestirs o camps de batalla, on havia guiat los passos del soldat de la fe.²⁷

26. Es refereix a «El lenguaje lemosín» (*La Verdad*, 48, 2 desembre 1843, p. 4), o a la versió primera, sense títol, inclosa com a part IV de «Romances de los Reyes Católicos», escrita, segons Roig i Roqué, a «l'Àlbum dedicat a la Reina gobernadora D.ª María Cristina» amb motiu de la visita a Barcelona de 1840 (veg. Josep ROIG I ROQUÉ, *Bibliografía d'en Milà i Fontanals (Notes i comentaris per una biblio-crítica)*, Barcelona, Llibreria Religiosa, 1913, p. 139-140; publicades a MILÀ I FONTANALS, *Obras completas...*, VI ... Tercera serie..., 1895, p. 522 i 525-526). El nom de Clemència Isaura no apareix en cap de les dues versions, però sí en una versió autògrafa reconstruïda per Milà posteriorment que posseïa Antoni Rubió i Lluch i que Verdaguer degué veure: «¿Cómo no ostentó sus dones | el vago saber de Isaura? | ¿Por qué el aire no rompieron, | muda la voz, muda el arpa? (Biblioteca de Catalunya, ms. 2313).

27. Jacint VERDAGUER, «Discurs del Sr. President del Consistori D. Jascinto Verdaguer», a *Jochs Florals de Barcelona : Any XXIII de llur restauració : MDCCCLXXXI*, Barcelona, Estampa de La Renaixensa, 1881, p. 30 (VERDAGUER, «Discurs dels Jocs Florals de Barcelona», a *Prosa*, p. 404-405). Per a les circumstàncies de la presidència de Verdaguer, el contingut del discurs i les reaccions hagudes amb motiu de l'omissió de l'homenatge de record explícit de Joaquim Maria Bartrina, mort l'any anterior, veg. M. Àngels VERDAGUER PAJEROLS, *Verdaguer i els Jocs Florals de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2004, p. 86-95.

Atribuïa, doncs, a una malastrugança que la llengua s'hagués anat fent innecessària o fins i tot inconvenient; que, al temps de la «hivernada» i fins al seu segle, li «anava llevant les forces, ensems que li prenia els devots». Entre els autors vuitcentistes que esmentava, la substitució lingüística es donava generalment per feta i irreversible: «los metges aciençats ja no li trobaven lo pols i la donaven per morta». Tanmateix, el pas per esdevenir la que seria anomenada la «morta viva» («metàfora usual del poetes i dels discursos jocfloralescos»)²⁸ era descrit de seguida per Verdaguer, que veu certificada la usabilitat de la llengua amb la difusió i l'acceptació de la poesia del Gaiter, i ho expressa a través d'un interlocutor fictici:

«Ara veieu», deien tots, «i el català és bo per tot, tant serveix per fer plorar com per fer riure; és una llengua forta i baronil per cantar la pàtria, i ensems és blana, tendra i amorosa per aixecar himnes a Déu. Ara veieu, qui ens ho havia de dir!»²⁹

Amb els poetes i escriptors que tenien si més no fins entrada la segona meitat del segle XIX (els que hi van arribar) la llengua castellana com a llengua única, en mots de Verdaguer, «per cantar los sentiments de l'ànima, per celebrar les grans coses» hi convivia conreadors de poesia en llengua catalana dotats de coneixements de poètica reflectits en el domini de les formes, si es vol en unes limitades formes i recursos trò-

28. Rossend ARQUÉS, «La Morta-viva: gènesi, tradició i funció d'una al·legoria de la Renaxiença de la llengua catalana i de Catalunya», *Anuari Verdaguer 1988* (Vic), [3] (1989), p. 34.

29. L'ús de la llengua anava directament lligat al prestigi social. En un Estat centralitzat, en el qual només era esperable que aflorés d'entrada, per esdevenir gradualment més potent, una mentalitat limitadorament «regionalista», el concepte de «llengua» era concretat en una definició que extrec del professor Lluís Bordas: «*Lengua*: nombre primitivo que comprende el conjunto de palabras y su enlace propios de una nación, para comunicarse sus pensamientos, por medio del inapreciable don de la palabra [...]» (Lluís BORDAS, *Colección de temas para ejercitarse en la traducción del catalán al castellano y practicar las reglas de la gramática castellana por D. Luis Bordas*, Barcelona, Librería de la Sra. Viuda de Mayol, 1857, p. 21). D'on hom podia inferir que el català era un dialecte perquè Catalunya no era una nació; o que, davant la seguretat avalada per la filologia i la història que el català era una llengua, Catalunya era una nació, o, com era freqüent de dir, una nacionalitat.

pics, que, fora de circumstàncies esporàdiques, s'havia reduït a l'humor i a alguna expansió acadèmica. Valentí Almirall s'havia preguntat

què hauria fet lo nostre Verdaguer si no s'hagués trobat amb lo Renaixement, que li oferia camp amplíssim per a exhalar en un llenguatge abundós sos sentiments místics, i donar formes arrodonides a la metafòrica expressió de son amor a les tradicions pàtries.³⁰

Valentí Almirall ve a dir que, al temps de l'aparició de Verdaguer, hi ha unes possibilitats abans no existents de poder ser poeta i de donar-se a conèixer com a tal, amb més ambició que la dels autors de subproductes subsidiaris de la literatura castellana, a més de la de seguir amb major o menor originalitat les tradicions de què ha parlat Albert Rossich,³¹ una de ja secular aleshores, de poesia festiva o satírica, amb afinitats amb la de factura popular o vinculada a la tradició barroca o rococó, i una altra que sovint s'hi sobreposa de modulació culta segons els cànons de la preceptiva escolar clàssica, adés heroica, adés de caire sentimental, de dificultat formal, que responia a motius circumstancials habitualment, i que es mantenia sovint com a joc privat, al clos d'instàncies acadèmiques, o d'un grup d'amics. Tot i que Verdaguer entra en contacte directe, no només llibresc, amb el món literari coetani de la Renaixença molt aviat, i amb èxit als Jocs Florals de 1865,³² la seva primera formació, la seva primera poètica, entronca amb aquesta tradició en la forma com s'havia manifestat a Vic, amb conspicus representants.³³

30. Valentí ALMIRALL, *Lo Catalanisme : Motius que'l legitiman : Fonaments científics y solucions practicas*, Barcelona, Llibreria de Verdaguer / Llibreria de Lopez, 1886, p. 12 (edicions facsímil: Barcelona, Alta Fulla, 1978, i Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya, 2009).

31. Veg. Albert ROSSICH, «Les arrels literàries de Jacint Verdaguer», *Ausa*, 136 (1996), p. 39-60.

32. Verdaguer havia participat ja als Jocs de 1864, però no hi havia estat premiat (veg. VERDAGUER PAJEROLS, *Verdaguer i els Jocs Florals de Barcelona*, p. 21-23).

33. Veg. ROSSICH, «Les arrels literàries...», p. 43-45; per a aquesta tradició literària en general i per a alguns referents concrets de Vic, veg., també, Ricard TORRENTS, «Les opcions estètiques del primer Verdaguer», a *Verdaguer. Estudis i aproximacions*, Vic, Eumo Editorial, 1995, p. 37-98; David PRATS VIDAL, «Josep Valldoriola i els *Apuros del gramàtich llatí*: una mostra divertida de la vida dels seminaristes de Vic durant el

Jacint Verdaguer caracteritza la nova literatura proposada i impulsada per Rubió i Ors com a literatura de «trobadors» i no de «joglars», de «llaüt» o «arpa» i no de «gaita» o «cornamusa», bé que considera que la dels «joglars» incardinats volenterosament entre els «trobadors» de nou encuny contribueix a donar més i millor gruix i una presència pública més àmplia al conjunt de la literatura. Verdaguer s'afanya, tanmateix, a precisar que la poesia del Gaiter del Llobregat era la d'un trobador disfressat de joglar; obra de poeta d'«arpa», despenjada, com Aribau i poc després, del «mur sagrat», més que no de poeta de «cornamusa». Així, doncs, bé que les poesies del Gaiter eren en la mateixa llengua que les dels vallfogonistes, i que algunes de les inicials podien remetre el lector avesat a la poesia pastoral derivada de Francesc Fontanella, eren llegides globalment com un producte diferent per les formes i els temes que hi va anar introduint, que difuminaven el pes de les més vinculades a una tradició condicionada per la pervivència de la diglòssia poètica.

Rubió i els seus coetanis treuen la poesia dels reductes temàtics i formals on era confinada, incorporen temes nous, principalment els de la història pròpia, i li donen més presència pública per tot el territori:

Catalunya, que havia pujat al cim de sa glòria en temps dels trobadors, sentia i respirava a plaer, com un aire vivificant, sa poesia renaixenta, que li parlava de sos comtes i de sos reis, fent-los reviure davant ella amb son gloriós passat.

[...]

La musa catalana, a l'obrir los ulls vora el Llobregat, fou bressada amorosament per sos primers aimadors, que traient-la aviat de sa humil cabanya la passejaren per les viles i pobles, la pujaren a les lluminoses ermites i als castells emmerletats, que es posaren de moda en la poesia; la presentaren a tots los palaus de Barcelona, i per últim en lo mateix Saló de Cent la pujaren al trono dels Jocs Florals d'on ella havia de ser la veritable regina.

segle XIX», *Estudi General* (Girona), 22 (2002), p. 487-515; Narcís GAROLERA, «Sis poemes primerencs», a *Jacint Verdaguer: textos, comentaris, notes*, Lleida, Pagès editors, 2004, p. 15-17, i Roger VILA, «Introducció», a Marià TORRENT I VINYAS, *La Musa vigatana*, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitella, 2007, p. 7-40.

«La sàvia mà de la Providència» hauria conduït a la creació dels Jocs Florals, moment cabdal de la Catalunya moderna, com, en mots de Mistral recollits per Verdaguer, «lo renaixement poètic en Catalunya i Provença és providencial» en llur origen, i la literatura catalana i la provençal «per quelcom de bo les guarda la Providència», o «la mà de Déu».³⁴

Les conviccions religioses de Jacint Verdaguer posaven l'acció de la Providència com a causa última de qualsevol avatar personal, i molt especialment amb relació a la situació dels anys del conflicte amb la jerarquia eclesiàstica i els seus antics protectors, com es posa de manifest d'una manera molt constant i intensa en les cartes adreçades a Justí Pepratx. En un context més ampli, en l'àmbit col·lectiu, Verdaguer tenia una visió providencialista, que s'evidenciava dominant al seu temps, de la història i de la pàtria, deutora de la dels seus mentors del món clerical més pròxim, tots ells, Josep Morgades, Josep Torras i Bages i Jaume Collell, interessats professionalment, si així es pot dir, en l'orientació religiosa del catalanisme:

El catalanisme és doncs aquest moviment de restauració de l'ordre tradicional, natural, de les coses, que ha de portar al recobriment del sentit religiós. La fe defensa la pàtria i es val de la pàtria, que porta a la fe. No resulta, doncs, estrany que el catalanisme, concreció de la unitat de fe i pàtria, tingui un to providencial, que comporti un batec de voluntat divina, i que no se situï en el terreny de la política i de les formes de govern, sinó el més pregon de la transcendència.³⁵

Si no va ser Torras i Bages qui va resumir el seu ideari en la frase «Catalunya serà cristiana o no serà», Morgades sí que va proclamar solemnement, als Jocs Florals de 1893, uns principis equivalents:

34. JACINT VERDAGUER, «Parlament que feu mossen Jacinto Verdaguer, pbr., en la festa del Certàmen Catalanista de Sant Martí de Provençals», *La Veu del Montserrat*, 1 (3 gener 1885), p. 2-3; amb un títol quasi idèntic es publicà també a *Biblioteca de l'Arch de Sant Martí*, II (1885), p. 1-4 («Parlament de Sant Martí de Provençals», a VERDAGUER, *Prosa*, p. 414).

35. ISIDRE MOLAS, «Pròleg» a Jaume COLLELL, *Escrips polítics*. Edició, presentació i cronologia de Joan Requesens, Vic, Eumo Editorial, 1997, p. 47.

[...] per a constituir una gran nacionalitat no necessitam res més que la veritat en la llibertat, i la llibertat en la veritat en tots los rams [...]: la veritat en la Fe, que ens farà invencibles per sa eficàcia intrínseca i la indomable unió que produeix entre tots los que la professen [...].³⁶

Tots tres mentors de Verdaguer, Morgades, Torras i Bages i Collell, en llurs millors hores de relació personal havien volgut deixar provat que «l'esperit català és esperit cristià»;³⁷ és a dir, «l'esperit català més sanitos i de bona mena» que Verdaguer troba en els poemes d'Artur Masriera,³⁸ o la simbologia fixada en el pi de les tres branques, al final del discurs del certamen literari de Berga, el 1901:

[...] a Catalunya l'arbre de la Pàtria és venturosament l'arbre de la Fe, i l'arbre de la Fe és l'arbre de la Pàtria.³⁹

I per això, per a Torras i Bages

els prosèlits que [la Maçoneria] fa no són entre catalans castissos, sinó principalment entre aquella gent lleugera, enamoradissa de tot el que és nou, a qui agrada ser mona dels estrangers, incapaços de comprendre l'excel·lència de llur llinatge i ignorants de sa història.

Jaume Collell, en una reflexió sobre el «catalanisme» del 1879, estableix que, dins «la peculiar fesomia d'una nacionalitat»,

36. Josep MORGADÉS, «Discurs del President del Consistori, Excm. é Ilm. Dr. D. Joseph Morgades y Gili», a *Jochs Florals de Barcelona : Any XXXV de llur restauració : MDCCCXCIII*, Barcelona, Estampa «La Renaixensa», 1893, p. 51.

37. Josep TORRAS I BAGES, «L'Església i el regionalisme», a *L'Església i el regionalisme i altres textos (1887-1899)*. Edició a cura de Joan Lluís PÉREZ FRANCESCH, Barcelona, La Magrana, 1985, p. 7.

38. Jacint VERDAGUER, «Lletra-prefaci á D. Agustí Valls y Vicens», a Artur MASRIERA, *Poesies d'Arthur Masriera de la Companyia de Jesús ab una Lletra-prefaci de mossén Jacinto Verdaguer, Pbre. Mestre en Gay Saber*, Barcelona, Llibreria Catòlica, 1883, p. 2-12 («Lletra-prefaci a Artur Masriera», a VERDAGUER, *Prosa*, p. 450).

39. Jacint VERDAGUER, «Discurs presidencial del certamen Literari de Berga per Mossén Jacinto Verdaguer», *Lo Pensament Català* (Barcelona), 10 (7 juliol 1901), p. 73-75; havia estat publicat uns dies abans, amb el mateix títol, a *Lo Pi de las Tres Brancas* (Berga), 62 (4 juliol 1901), p. 493-496 (Jacint VERDAGUER, «Discurs de Berga», a *Prosa*, p. 425-431).

hi entra tot: idioma, literatura, ciències, arts, indústria, comerç, tot lo que significa força vital d'un poble, tot, movent-se amb una activitat ordenada i dintre una atmosfera de costums apropiada i favorable, i sempre baix la inspiració i la guia dels immutables dictats de les creències salvadores de la humanitat.⁴⁰

I en un article poc posterior es refereix directament a l'«esperit català» vinculat a la doctrina de l'Església:

[...] la nostra ploma no s'ha posat mai a sou de ningú, sinó al servei d'una gran idea, que per tal tenim la de treballar per conservar l'esperit català, lo verdader esperit d'aquesta raça vigorosa, nodrida, com tots los pobles llatins, en l'amorosa falda de la Iglésia Catòlica.⁴¹

Per a Verdaguer, la «fe», és a dir la confiança, posada per Rubió i Ors en la seva proposta i activitat poètiques tingué com a resultat el «crit de resurrecció» amb què la sentiren una «pila de poetes»; el «miracle» de la institució dels Jocs Florals; el «prodigi» de la resurrecció de la llengua enterrada «quatre centúries».⁴²

Si Jacint Verdaguer feia el discurs en llengua catalana no era perquè fos habitualment usada, en els seus mots, «en una solemnitat com aquesta» —en què encara només circumstancialment era considerada usable—, sinó per la seva personalitat, que era la que explicava que els seus articles «en defensa pròpia» haguessin aparegut en aquesta llengua als diaris de llengua castellana que els acolliren, a Barcelona i a Lleida.⁴³ Això unit al particular lloc que era reconegut a Rubió i Ors en la història i en l'imaginari de la literatura catalana vuitcentista.

40. Jaume COLLELL, «Catalanisme. Lo que és i lo que deuria ser», a *Escrits polítics*, p. 127.

41. COLLELL, «Tornem-hi», a *Escrits polítics*, p. 133.

42. A l'aparició del primer volum de l'edició poliglota, Josep Yxart remarcava «la energía y brillantez con que se halla formulada aquella iniciación hasta el punto de que no admite duda sobre la perfecta seguridad que tenía su autor de la trascendencia y extensión de su intento» (Josep YXART, *El año pasado. Letras y artes en Barcelona*, Barcelona, Librería Española de López, 1890, p. 127-128).

43. Veg. Lluïsa PLANS, «Estudi preliminar», a Jacint VERDAGUER, *En defensa pròpia*, Barcelona, Eumo Editorial, 2012, p. 127-129.

Salvador Sanpere i Miquel, dins el cicle de conferències commemoratives del descobriment d'Amèrica organitzat per l'Ateneu Barcelonès el 1892, i a propòsit de l'estada del reis catòlics a Barcelona el 1492, aduïa una crònica de les celebracions i la comentava fent una constatació de caire sociolingüístic, tenyida potser de retret:

«[...] en lo qual portal [de Sant Antoni] fou preparada una representació de Sancta Eulalia devallant de la torra sobre lo dit Portal, en companyia de IIII angels ab enginy molt artificios [...]» [...] detúvose la Reina, y el grupo de la santa y los ángeles descendieron de la torre [...] y entonces fue cuando se adelantó la santa y «parlant en lengua catalana» (*lo que hoy se tendría hasta por gran grosería*) «li dix ab gest e continent pertinents», las coplas aquellas ya citadas [...].⁴⁴

Tres anys després, el 1895, Àngel Guimerà llegí a l'Ateneu, com a president de la institució, el discurs de la sessió inaugural, en llengua catalana i sobre «la llengua de Catalunya»,⁴⁵ que concità reaccions adverses prèvies i immediates i l'adhesió de la major part dels assistents i dels comentaristes de la premsa.⁴⁶

44. Salvador SANPERE I MIQUEL, «Barcelona en 1492», a *Centenario del descubrimiento de América: Conferencias leídas en el Ateneo Barcelonés sobre el estado de la cultura española y particularmente catalana en el siglo XV*, Barcelona, Imprenta de Henrich y Compañía en Comandita, 1893, p. 328-329 (la cursiva és meua, MJ).

45. Àngel GUIMERÀ, [«La llengua de Catalunya»], a Jaume CARNER *et al.*, *Acta de la sesión pública celebrada en el Ateneo Barcelonés el 30 de noviembre de 1895*, Barcelona, Tip «L'Avenç», 1895, p. 21-50. El discurs és publicat sense títol explícit dins les pàgines dedicades a la «Sesión inaugural del año académico de 1895 a 1896, celebrada el día 30 de noviembre de 1895», després de la memòria del secretari sortint, Jaume Carner (p. 11-20). El títol segons el que es llegeix al paràgraf següent: «Sabia que a la presidència de l'Ateneu Barcelonés m'hi duïen los meus pobres treballs en llengua catalana, i he considerat que era en mi un dever ineludible el parlar-vos d'aquesta, *la llengua de Catalunya*, encara que només fos com agraïment, per deure a ella sola mercè tan senyalada» (p. 21; la cursiva és meua, MJ).

46. Veg. Jordi LLORENS, «Guimerà i la qüestió de la llengua», a Jordi CASASSAS, *L'Ateneu i Barcelona: 1 segle i ½ d'acció cultural*, Barcelona, RBA Libros, 2006, p. 215-224. *La Vanguardia* dedicà un extens comentari previ a l'acte en què explicava que uns noranta socis, «fundados en que el idioma oficial es el castellano y en que el Ateneo es una corporación oficial, han firmado una protesta para el caso de que el discurso inaugural no esté escrito en el idioma oficial», i opinava, basant-se en la situació jurídica de

El desembre del mateix any, l'Ateneu obrí una subscripció per sufragar-ne una edició de 20.000 exemplars, «atesa la importància indiscutible del discurs que pronuncià don Àngel Guimerà en l'acte inaugural del corrent curs».⁴⁷

És relacionable amb la repercussió del discurs inaugural de l'Ateneu la doble petició signada, l'octubre de 1897, per catorze membres d'aquesta Acadèmia, presidida aleshores per Josep Balari i Jovany, per sol·licitar, la primera,

l'Ateneu, «que los autores de la protesta anterior no están acertados ni en presentar la protesta ni en el fundamento en que la apoyan [...]. Si no andamos trascordados, las distintas veces que el Ateneo ha solicitado del Estado la declaración y el reconocimiento de corporación oficial, el Estado lo ha negado, y es claro y justo que no teniendo el Ateneo derechos, no puede tener deberes de “Corporación oficial”» (*La Vanguardia*, 30 novembre 1895). Segons la crònica de l'endemà, «el discurso fue todo acogido por el auditorio con marcadísima simpatía y asentimiento, que en los párrafos más culminantes rompían en tempestad de aplausos [...]. En honor de la verdad los firmantes guardaron una actitud correcta, no pasando de dos o tres concurrentes los que intentaron protestar interrumpiendo al Presidente» (*La Vanguardia*, 1 desembre 1895). El *Diario de Barcelona* (1 desembre 1895) redueix els fets a un «regular tumulto que fue sofocado por la estruendosa ovación que toda la concurrencia en masa, de pie, tributó al insigne vate catalán». Segons la crònica de *La Veu de Catalunya* (1 desembre 1895), signada per Lluís Marsans, conduïren la protesta «dos subjectes anomenats Fiter i Puig» i «un altre degenerat que es diu Francisco Roselló», situats estratègicament a la sala, que foren foragitats pel públic assistent. Segons *El Diluvio* (1 desembre 1895), en canvi, les sales de l'Ateneu havien estat ocupades per «contadíssimos socios de la corporación» i «por los socios de la Lliga y demás asociaciones catalanistas y la *claque*, que casi llenaban el salón», els quals «recurrieron a los bastones y los puños, como argumentos decisivos» per expulsar «casi todos los socios [...] echados a puñadas y garrotazos [...]». El nombre de socis que donà suport, el mateix dia 1 de desembre, a una edició popular del discurs superava de molt el de socis que protestaren de l'ús de la llengua catalana en aquella ocasió (veg. la nota següent).

47. Segons la nota que encapçala l'edició costejada pels socis (veg. Àngel GUIMERÀ, *La llengua catalana per D. Angel Guimerà: Discurs presidencial llegit en la sessió pública celebrada en l'Ateneu Barcelonès lo 30 de Novembre de 1895*, Barcelona, Tipografia «L'Avenç», 1896, p. 5). Una relació manuscrita titulada «Subscripció per a la publicació d'una edició econòmica del discurs de Guimerà a l'Ateneu» és datada, com a l'edició, l'1 de desembre de 1895, i hi consten, amb lletra d'una sola mà, 162 socis adherits (Biblioteca de Catalunya, Fons Àngel Guimerà, 2.3), que serien 312, amb noms i cognoms, a l'edició que patrocinen.

que interpretando los Estatutos y el Reglamento, en los discursos de recepción y en las memorias pudiese indistintamente emplearse las lenguas castellana y catalana, y otra petición de los académicos requiriendo a la Junta a fin de que se resolviera el asunto. Inmediatamente se dio lectura del acuerdo tomado por la Junta Directiva con motivo de la petición anterior, en el que, considerando que no hay artículo alguno de los Estatutos y Reglamento que taxativamente prohíba el uso de la lengua catalana en los actos públicos de la Academia, cree innecesario tomar resolución alguna sobre modificaciones ni interpretaciones de dichos Estatutos y Reglamento. La Academia después de una breve discusión acordó que pueda usarse indistintamente una y otra lengua en los discursos y publicaciones de la Academia.⁴⁸

Tanmateix, el fet que aquells membres se sentissin abocats a fer la consulta era perquè suposaven que podia haver-hi prohibició o que no fóra estrany que n'hi hagués,⁴⁹ o perquè sabien que algú volia que n'hi

48. Acord pres a la sessió del dia 25 d'octubre (Reial Acadèmia de Bones Lletres, *Actas* [1885-1902], f. 117r i v.; veg., també, Joaquim MIRET I SANS, «Dos siglos de vida académica», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, IX (1917-1920), p. 356). L'Ateneu, a mitjan juny de 1897, havia renovat els estatuts i els havia publicats en doble versió castellana i catalana (*Estatutos del «Ateneo Barcelonés». Reformados en 30 de Junio de 1897 / Estatuts del «Ateneo Barcelonés». Reformats lo 30 de Juny de 1897*, Barcelona, Tip. «L'Avenc», 1897). Ni amb relació a les juntes ni a les publicacions i certàmens de l'Acadèmia, ni als estatuts ni als reglaments de 1864, 1889 i 1903 no hi ha cap indicació expressa a la llengua catalana o a la castellana, fora del fet que tota la documentació i els mateixos estatuts i reglament eren redactats en llengua castellana i que s'hi fa referència a publicacions esmentades únicament per una denominació castellana: a la dels «Discursos de recepción», a la de la «colección de *Memorias*» i, al reglament de 1903, a la d'un «*Boletín*». Segons Rubió i Lluch, el seu pare, que assistia a la sessió esmentada del dia 25 d'octubre, «combaté amb fermesa en l'Acadèmia de Bones Lletres en 1897 en favor de la independència de la llengua, que jaïa en vergonyosa i consentida esclavitud en aquella corporació. Aquesta és sa darrera campanya catalanista i amb ella tancà dignament la llarga creuada que començà en lo floret de sa joventut» (Antoni RUBIÓ I LLUCH, «Prólech», a Joaquim RUBIÓ I ORS, *Lo Gayter del Llobregat. Poesías de D. Joaquim Rubió y Ors. Edició políglota*. Volum quart. 1839-1895, Barcelona, Estampa de Francisco X. Altés y Alabart, 1902, p. LX).

49. «Tant fou així que, a final del segle XIX, hi havia qui pensava en el si de la mateixa Acadèmia que els estatuts d'aquesta real corporació prohibien l'ús de la llengua catalana» (Mila SEGARRA, *Història de l'ortografia catalana*, Barcelona, Empúries, 1985, p. 160).

hagués o que es fes com si n'hi hagués, la qual cosa indica que la diglòssia institucional i individual era ben viva, per més que en aquelles dates hagués retrocedit notablement en els medis cultes amb relació a mig segle enrere. I això sense perjudici que la història, les institucions, la llengua i la literatura catalanes fossin objecte d'atenció interna i d'estudi científic, però que només excepcionalment aquesta atenció es plasmés en intervencions amb textos en llengua catalana com ara la «Dels països en què es parla actualment la llengua catalana i de les raons en què això es funda», a càrrec de Josep Antoni Llobet i Vall-llosera, el febrer de 1853, o, el gener de 1865, la memòria sobre «Lo Consolat de mar» de l'arxiver sard Ignazio Pillito, que no havia pogut ser admesa als Jocs Florals de 1864.⁵⁰

Val a dir que fou aleshores, després de la sollicitud i abans del «Record necrològic» de Verdaguer, que Torras i Bages llegí i publicà en llengua catalana el discurs d'ingrés a l'Acadèmia, el 1898, i que, després de Verdaguer, a partir de 1902 mateix, no foren escassos en aquesta llengua els discursos d'ingrés o de diverses solemnitats, dedicats majoritàriament a temes literaris, artístics i històrics catalans, però també d'altres àmbits nacionals.⁵¹

Havent-se referit a aquells «grans homes que a mig segle passat obriren lo primer solc en lo camp del renaixement literari de Catalunya», i que havien anat desapareixent al llarg dels darrers vint-i-cinc anys, Verdaguer evoca alguns dels mestres d'aquesta «generació sencera i cristiana», que incloïa Joaquim Rubió i Ors, ben formada en retòrica i poètica amb l'acadèmic Cristòfor Marcé, professor del seminari de Barcelona,⁵² que

50. Veg. MIRET I SANS, «Dos siglos...», p. 307 i 329. L'article primer dels estatuts de la institució diu sempre el mateix amb un petita millora estilística: «Cultivar las Bellas Letras en general, y especialmente aquellos ramos del saber que más puedan contribuir a ilustrar la historia de Cataluña es el objecto que se propone la Academia» (1864); «El objeto de la Academia es cultivar las bellas letras en general, y especialmente aquellos ramos del saber que más pueden contribuir a ilustrar la Historia de Cataluña» (1889 i 1903).

51. Després del discurs de Verdaguer i abans de 1912, cinc dels deu discursos d'ingrés i tres de les set altres publicacions, al marge del nou *Boletín*, foren en llengua catalana.

52. Veg. Pere MOLAS, Eulàlia DURAN i Josep MASSOT (dirs.), *Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres*, Barcelona, Reial Acadèmica de Bones Lletres / Fundació Noguera, 2012, p. 238.

havia fet funcions substitutives d'ensenyament mitjà i superior, i un, doncs, dels que segons Verdaguer posaren les bases adequades perquè poguessin estar oberts als nous vents literaris i artístics: músics com Ramon Vilanova i Vicenç Cuyàs, el crític musical i de les arts en general Pau Piferrer, els pensadors i publicistes Joaquim Roca i Cornet, Ramon Martí d'Eixalà i Jaume Balmes, membres de l'Acadèmia els quatre darrers, i l'agitador religiós Antoni M. Claret i el també clergue, pedagog i acadèmic Salvador Mestres.

Tots plegats, mestres i deixebles, foren els «gegants de la idea i de la fe» enviats a «la terra catalana per desvetllar-la de l'ensopiment en què jeia feia segles». El recurs a la providència no estalviaria a Verdaguer, tanmateix, d'interrogar-se sobre les circumstàncies objectives del procés renaixentista, perquè tenia consciència que «desvetllar» la terra catalana suposava una acció constructiva d'una realitat que es volia transformar. En mots d'un estudiós actual del nostre segle XIX:

[...] el primer fet a reconèixer és que això de la *renaixença* no és que en primera instància sigui res que emani graciosament de la realitat, sinó més aviat ens cal reconèixer-ho com un *instrument* per construir-la.⁵³

Verdaguer havia remarcat davant León Pagano que

la Catalogna [...] vanta oggi una fonte viva di poesia. Il regionalismo ha dato un grande impulso al rinascimento literario catalano; e non mica perchè il movimento letterario sia posteriore al movimento politico; che è tutto il contrario, anzi. Ed è davvero un caso degno di nota. Il rinascimento della lingua e della letteratura catalana ha dato origine a quello politico; ed oggi, in gran parte, questo sostiene quello. Talchè un libro, qualunque ne sia l'argomento, è, al tempo stesso, un' opera letteraria e patriottica regionalista.⁵⁴

La idea de «renéixer» («renàixer») (o de «reviure, o de «desvetllar-se») és aplicada a la literatura i a la llengua (que, hiperbòlicament, hauria estat enterrada «quatre centúries»), com una translació del «renéixer» a una al-

53. Josep M. DOMINGO, «Sobre la *renaixença*», *L'Avenç*, 390 (maig 2013), p. 28.

54. LEÓN PAGANO, «Jacinto Verdaguer», a *Attraverso*, p. 97.

tra vida millor després de la mort que apareix en versos com els següents, entre molts altres:

Jo, que en ton bres d'or
no posí cap flor,
la poso en ta fossa,
oh bella Anaïs;
mentre al paradís
renaixes feliç,
més blanca i més rossa.⁵⁵

Hi ha una altra glòria millor on renaix
lo just qui en la lluita fineix ací baix.
Allí recomença,
i quan entre els àngels fa el càntic del cel,
no pot amb ses fletxes ferir-lo cruel
la mala volença.⁵⁶

La mateixa imatge es troba també, utilitzant alguna vegada el mite de l'ocell fènix, en les referències al cicle solar:

Llàntia un dia del món, al cel suspesa,
l'enlluernà amb sos raigs, i en sa vellesa,
com per més bell renàixer mor lo sol,
deixat havia el món i ses corones,
i nià com alció sobre les ones,
de sa infantesa falaguer bressol.⁵⁷

55. Jacint VERDAGUER, «Á la mort de la filla del felibre Roumieux», a *Ayres del Montseny: Poesíes de Mossén Jacinto Verdaguer ab ilustracions de S. Gómez, M. Urgell, Ll. Granell, J. Triadó, A. Solé, F. Sardá, J. Primo, S. Junyent, J. Vilallonga y J. Brull*, Barcelona, Joventut, 1901, p. 64 (Jacint VERDAGUER, *Aires del Montseny*. Edició de Narcís GALORERA. Presentació de Jordi CASTELLANOS, Barcelona, Edicions de 1984, 2002, p. 96, i Jacint VERDAGUER, *Poesia, 1*. A cura de Joaquim MOLAS i d'Isidor CÒNSUL, Barcelona, Proa, 2005, p. 1.227.

56. Jacint VERDAGUER, «Á la mort de don Lluís Roca y Florejachs», a *Ayres del Montseny*, p. 106 (VERDAGUER, *Aires del Montseny*, p. 140, i VERDAGUER, *Poesia, 1*, p. 1257-1258).

57. Jacint VERDAGUER, *La Atlántida: Poema de Mossén Jacinto Verdaguer ab la traducció castellana per Melcior de Palau*. Tercera edició, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, 1886, p. 30 (Jacint VERDAGUER, *L'Atlántida*. A cura de Pere FARRÉS I ARDERIU,

I en èxtasis exclama: —D'estelada
giravolta la terra coronada;
demà veurem renàixer el sol ponent;
si amb son carro de llum, que el cor enyora,
no daura altre país fins a l'aurora,
doncs què hi va a fer, digueu, a l'Occident?⁵⁸

«Llaor a tu, sol que a Orient renaixes,
mòmia que et tornes jove cada dia;
amb tos passos la terra tu engrandires,
i alçares de tos braços a l'altura
lo cel; per ço s'alegren tant al veure't.
L'Egipte plora sense tu enyorívol,
i el món, quan tu n'ets fora, és un sepulcre.
[...]

Corona del gran temple allí hi ha una ara,
on cada cinc-cents anys, en niu de brostes
de mirra de l'Aràbia, es crema el fènix,
i après renaix en ses mateixes cendres.⁵⁹

Als fenòmens de la naturalesa:

I es munten i revénen, i arreu bolcats s'abismen
en remolí, frisosos, mars sobre mars, al fons,
d'a on, amb bull d'escumes i vents que s'enfurismen,
renàixer sembla el caos, sepulcre i bres dels mons.⁶⁰

Blanca nimfea en llàgrimes desclosa,
de cels i abismes abraçada augusta,

Vic, Eumo Editorial / Societat Verdaguier, 2002, p. 106; Jacint VERDAGUER, *L'Atlàntida*. Edició crítica a cura de Narcís GAROLERA, Barcelona, Quaderns Crema, 2002, p. 40, i Jacint VERDAGUER, *Poemes llargs: Teatre*. A cura de Joaquim MOLAS i d'Isidor CÒNSUL, amb la col·laboració de Pere FARRÉS, de Ricard TORRENTS i de Xosé AVIÑOÀ, Barcelona, Proa, 2003, p. 80).

58. VERDAGUER, *La Atlàntida*, p. 292 (VERDAGUER, *Poemes llargs*, p. 167).

59. Jacint VERDAGUER, «Lo temple del sol», a *Jesús Infant per Mossén Jacinto Verdaguier*, Barcelona, Llibreria de A. J. Bastinos, 1896, p. 133-134 (VERDAGUER, *Poemes llargs*, p. 665-666).

60. VERDAGUER, *La Atlàntida*, p. 138 (VERDAGUER, *Poemes llargs*, p. 116).

fènix que als besos de la llum renaixes,
raig d'harmonies.⁶¹

O als del flux dels sentiments personals:

[...] torna a alçar-se llur front
i renaix l'esperança ja esmortida,
que fa créixer tantost l'alegre nova
d'haver passat un peix d'esquena verda
dels que crien pels rocs, entre unes boies d'herba
que son niu tal vegada portarien.⁶²

I pregunta si el monestir de

Ripoll, com altre fènix, renaix de ses ruïnes.⁶³

Bàsicament, el fenomen que Verdaguer troba ja anomenat Renaixement o Renaixença és definit com a fenomen literari pel fet que es manifesta en l'ús literari culte de molts escriptors, progressivament més abocats a la llengua catalana⁶⁴ i més oberts de gèneres i d'opcions estèti-

61. Jacint VERDAGUER, «Á l'Iris», *L'Atlàntida* (Barcelona), 45 (19 març 1898), p. 4 (Jacint VERDAGUER, *Poesia*, 2. A cura de Joaquim MOLAS i d'Isidor CÒNSUL, amb la col·laboració de Ramon PINYOL I TORRENTS, Pere TIÓ I PUNTÍ i Francesc CODINA. Barcelona: Proa, 2006, p. 219).

62. Jacint VERDAGUER, «El cicle de *L'Atlàntida*», a VERDAGUER, *Poemes llargs*, p. 1.224.

63. Jacint VERDAGUER, «La plana de Vich : Al esbart de sos poetes», a *Pàtria : Poesies de Mossén Jacinto Verdaguer ab un prólech de Mossén Jaume Collell*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, 1888, p. 104 (Jacint VERDAGUER, *Pàtria*. A cura de Ramon PINYOL I TORRENTS, Vic, Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 2002, p. 249, Jacint VERDAGUER, *Pàtria*. Edició de Narcís GAROLERA, Barcelona, Edicions de 1984, 2002, p. 110, i VERDAGUER, *Poesia*, 1, p. 636).

64. Per això Víctor Balaguer se sentirà obligat a situar en un mateix pla de construcció del moviment l'aportació literària en llengua castellana d'autors com ell mateix, feta en qualsevol circumstància i pràcticament sense distinció de les diferents situacions sociopolítiques que els condicionaven l'opció de llengua: «Pero, por fin, llegó el día en que el público, es decir el pueblo, comenzó a tener necesidad de algo. Fue por sentirse ya preparado y predispuesto por todos cuantos le hablaban de Cataluña, de su historia, de su pasado, de sus tradiciones, de sus glorias. // ¿Quiénes le habían preparado? // Pues no ciertamente los que le hablaban en catalán, sino en castellano. Y por

ques, a través de molt determinades plataformes institucionals i periòdiques i de l'activitat editorial i teatral, vinculat però, el fenomen de la Renaixença, a activitats professionals i culturals (recerca històrica, jurídica, antropològica, folklòrica, etc.) que li donen suport i consistència intel·lectuals, justificació històrica i, en la creació literària, major solidesa, tanmateix no generalitzada, en els recursos de llengua, els estilístics i els temàtics.

Evocant el pi de les tres branques a l'esmentat discurs del certamen literari de Berga, el 1901, Verdaguer el considera símbol de la «gloriosa nacionalitat» pluriterritorial de la Pàtria, i «símbol de la renaixença llengua».⁶⁵ La idea de «renaixement», allà i aleshores només es podia referir a la del de l'ús literari o, a tot estirar, a la del de l'institucional, perquè no hi podia haver un més gran ús interpersonal oral, si no era al clos social i familiar de determinades capes socials transculturades.

Verdaguer es refereix encara, adreçant-se a Antoni M. Alcover, al renaixement «en tots estils», a Mallorca, de «son llenguatge que és lo nostre».⁶⁶ I als Jocs Florals de Barcelona, el 1881, la llengua era evocada, fent referència a Jaume I, com a factor de renaixença:

L'hèroe immortal a qui no hem deixat dormir en pau en son humil sepulcre, únic tros de marbre que guardava son nom, vetlla amorós encara amb la llengua catalana los pobles que la parlen i desensopeix i desvetlla amb son nom i amb sa alenada poderosa los cànctics que dormen en les arpes i els cors que dormen en los pits.⁶⁷

Es desvetllaven «cànctics», és a dir poesia, i «cors», és a dir sentiments que depassen l'àmbit estricte de la poesia, com es posaria de manifest als

cierto que todos le prepararon inconscientemente» (VÍCTOR BALAGUER, *El regionalismo y los Juegos Florales*, Vilanova i la Geltrú, Biblioteca-Museo-Balaguer, 1897, p. 175).

65. VERDAGUER, «Discurs presidencial del certamen Literari de Berga...», p. 75 (VERDAGUER, *Prosa*, p. 431).

66. Carta de Jacint Verdaguer a Antoni M. Alcover d'11 de novembre de 1898: Jacint VERDAGUER, *Epistolari de Jacint Verdaguer, x (1896-1899)*. Transcripció i notes per J.M. DE CASACUBERTA i J. TORRENT I FÀBREGAS, Barcelona, Editorial Barcino, 1987, p. 225-226 (veg., també, VERDAGUER, *Prosa*, p. 1.168).

67. Jacint VERDAGUER, «Discurs del Sr. President del Consistori...», p. 34 (VERDAGUER *Prosa*, p. 408).

Jocs Florals mateixos, que aglutinaria gent de tots els àmbits professionals, en la gradual presa de consciència del conjunt d'elements constitutius del moviment renaixent i en la presa de consciència de la necessitat i oportunitat de «reivindicació» de la personalitat històrica i actual de Catalunya davant de propis i estranys. Verdaguer continuava referint-se al «renaixement poètic», o més en general «literari», en passatges ja esmentats abans, com un del certamen de Berga en què ho feia conjuntament a Catalunya i a Provença, on certes limitacions eren més evidents; però sovint s'estalvia d'adjectivar-lo, conscientment o no, i remarcarà que «amb nostra poesia hi acabava de nàixer també nostra història, adormida des de la mort de nostre boníssim rei Martí l'Humà». Rubió i Ors ja havia posat en paral·lel el creixement de l'ús social de la llengua amb «l'afició que comença a prendre peu entre nostres compatricis envers tot lo que té relació amb nostra història».⁶⁸

Al discurs que ens ocupa, Verdaguer evocava uns «grans homes» (ara en diríem «homenots» en el sentit ponderatiu imposat per Josep Pla) que iniciaren un «renaixement» literari («obrien el primer solc en el camp del renaixement»), a «mig segle passat», quan diversos poetes, cadascun pel seu compte, sense sentit de grup, havien llegit els poemes del Gaiter com una crida a sumar-se a la seva activitat i esdevenien a la insabuda, d'entrada, a ulls d'un observador de l'entrada del segle xx, «lo més important i digne de nostre renaixement». Un renaixement, doncs, entès en la seva concepció bàsica com la reintroducció qualitativa i una nova consideració gremial i social de l'ús poètic de la llengua catalana segons criteris d'actualitat temàtica i formal, que a mitjan segle tot just «puntejava»: segons un concepte, doncs, tan coherent i inevitable aleshores com ara discutible, per insuficient, lligat a la importància atribuïda, sobre la qual tornaré a insistir, a les antologies de trobadors «nous» i «moderns»; i sobretot als Jocs Florals de Barcelona com a «*Desperta ferro!* de Catalunya», més enllà, tanmateix, i imprecisament, del paper principal i més estrictament literari i cultural que els atribuïen.

68. Joaquim RUBIÓ I ORS, «Prólech» a *Lo Gayté del Llobregat. Poesias de Don Joaquim Rubió y Ors*, Barcelona, En la Estampa de Joseph Rubió, 1841, p. vii (Joaquim RUBIÓ I ORS, «Pròleg» a *Lo Gaiter del Llobregat (1841) : Roudor de Llobregat (1842)*. A cura d'Albert MESTRES, Barcelona, Nova Biblioteca Selecta, 2006, p. 29).

En un ressenya només esbossada, referida a una publicació del 1882, Verdaguer es congratulava de les prosas de viatge:

Gràcies a Déu, ja no són tot flors en l'arbre del renaixement literari de Catalunya; ja no són tot poesies de certamen, que naixen al matí per morir a la tarda, ni més ni menys que les flors que han adornat lo sitial de la reina de la festa. Si no, llegesca's «Anuari (any segon) de l'Associació d'Excursions Catalana», que s'acaba de publicar [...].⁶⁹

És un text relacionable en part, pel sentit valoratiu i el punt de vista relatiu als temes i a la qualitat de la nova literatura, amb el que, probablement entre 1875 i 1878, Manuel Milà i Fontanals havia escrit i deixat inèdit, però d'una qüestió, l'excés de versos, que devia ser objecte de converses i intercanvis de parers. Val a dir que Milà no perdia l'ocasió de fer-hi explícites les seves reticències davant de l'ús expansiu de la llengua catalana com a llengua literària i llengua alta («la predilecció de la nostra llengua s'ha fet en nostre concepte massa exclusiva»), més enllà dels límits marcats al posterior discurs dels Jocs Florals de 1883,⁷⁰ i davant de les derives de l'actitud envers «les veres tradicions» com a model i referent moral. Malgrat això, Milà arriba a la conclusió (de manera semblant al discurs ara esmentat de 1883, en el qual no se sabia penedir del que es derivà del monolingüisme del certamen), que

69. Biblioteca de Catalunya, ms. 951/3, f. 17 (veg. Jacint VERDAGUER, «Una recensió crítica excursionista», a *Excursions i viatges*. A cura de Narcís GAROLERA, III, Barcelona, Editorial Barcino, 1992, p. 297-298, i Jacint VERDAGUER, «Anuari de la Associació d'Excursions Catalana (vol. II, 1882)», a *Prosa*, p. 490). Escrita aquesta ressenya coincidint segurament en el temps amb alguna de les excursions pel Pirineu per conèixer-ne directament la topografia, el llegendari, la botànica i particularitats diverses per a *Canigó*, la lectura dels articles de l'*Anuari* potser va animar Verdaguer a publicar els articles que serien posteriorment *Excursions i viatges* (1887).

70. «No obstant això, encara podem demanar, si no tant com alguns belgues, desitjosos de que es doni en *neerlandès* la segona ensenyança, més de lo que volen los felibres per sos dialectes provençal o llenguadocià, ço és, que les famílies ciutadanes, que no els usen comunament, se convinguen per parlar-los en certes diades!» (Manuel MILÀ I FONTANALS, «Discurs del Sr. President del Consistori», a *Jochs Florals de Barcelona: Any XXV de llur restauració: MDCCCLXXXIII*, Barcelona, Estampa de la Renaixensa, 1883, p. 37; *Obras completas...*, v, p. 468).

[...] no sempre [...] s'han seguit les veres tradicions catalanes: *mes què hi fa si podem dir que no hi havia i ara hi ha una literatura poètica catalana moderna* [...]. En nostre temps, en què se multipliquen les investigacions de los fets i de les usances dels temps passats, en què les més petites localitats arrepleguen amb gran cuita les seves antiguitats, quan los nostres mateixos documents han ja cridat l'atenció dels estranys, nos devem quedar nosaltres endarrere dels altres? No és perxò que volguéssim que es perdés gens ni mica lo entusiasme instintiu ni la inspiració poètica, que se sacrificués la vida a l'anàlisi, l'amor a una ciència freda i buida, mes creiem que s'ha de donar més a l'estudi i al treball; i encara que no es mirés més que pel costat de la poesia (i no és lo sol per què es deu mirar), per no caure en llocs comuns se deuria buscar noves fonts de pensaments i renovellar contínuament la sava per no collir fruits descolorits, solem dir en una paraula que no vindrien mal algunes fulles històriques de més encara que fos a expenses d'alguns versos menys.⁷¹

Rubió i Ors era un d'aquells ja al·ludits «gegants de la idea», segons una expressió, *la idea*, que, a partir de l'origen que tingués, havia d'expandir-se en el sentit aproximat de «part substancial i sobreentesa del pensament patriòtic catalanista». Es tractava de l'ús primerenc d'una expressió més neutra equivalent, però sense la intenció ridiculitzadora, de la de «la ceba» posada en boca dels detractors i humoristes més endavant, a partir aproximadament de la reacció davant la Solidaritat Catalana.⁷²

Verdaguer anirà concretant al llarg del discurs quines eren les parts components de «la idea», les idees de la idea, identificables amb els elements constitutius que donaven sentit i contingut a la Renaixença tal com ell l'havia vista i la continuava veient, conformada providencialment després d'immemorials i successives «malaestragànies», començant pels somnis imperials medievals «esbullats» pel vent de la sort adversa «com un vol de papallones d'ales daurades», segons la delicada i precisa imatge del discurs dels Jocs Florals de 1881 (imatge semblant a la de les il·lusions de Flordeneu esbullades «com un esbart de papallons al vent», del cant darrer de *Canigó*).

71. Biblioteca de Menéndez Pelayo, Papers de Milà i Fontanals, ms. D.89.1 (6) (la cursiva és meua, MJ).

72. Veg. Joan-Lluís MARFANY, *La cultura del catalanisme*, Barcelona, Editorial Empúries, 1995, p. 221.

Els Jocs Florals creats el 1859 haurien estat, hiperbòlicament, la causa del «naixement», juntament amb la «nostra poesia», de «nostra història». Tanmateix, Verdaguer addueix per a la desclosa d'aquest «renaixement» iniciatives i aportacions professionals, conscients o inconscients, de personatges actius i fins desapareguts abans dels Jocs Florals. Al discurs del certamen de Berga, el 1901, s'havia referit genèricament a «la idea de la pàtria» suggerida pel pi de les tres branques, i al nostre discurs es refereix a «la idea històrica jurídica catalana» renovada amb Ignasi Santponç; al «pensament filosòfic [que] renaixia amb l'autor del *Criteri*, amb Ferrer i Subirana i amb don Xavier Llorens»; al «nostres monuments, que [...] trobaven en Piferrer son entusiasta admirador i, no sé si diga, son cantor», per la poètica part seva dels *Recuerdos y bellezas de España*; a la poesia popular i a la literatura medieval, estudiades pel primer president dels Jocs Florals, que pels seus mèrits els donà prestigi i seriositat. Els Jocs de Barcelona, a més, propiciaren la iniciativa de Marià Aguiló, «ajudat de Llorente i de Querol», com Verdaguer recorda oportunament, i amb la complicitat de la societat El Liceo i de l'Ajuntament de la ciutat, de celebrar-ne a València uns de semblants, oberts reglamentàriament a la llengua castellana, i per tant mediatitzats per la més precària consideració social de la llengua pròpia.⁷³

Verdaguer destaca també que Rubió i Ors havia participat directament en la creació dels Jocs Florals de Barcelona i en llur configuració; que havia redactat el «cartell» o lletra de convit adoptat continuadament amb pocs canvis, i que havia creat la divisa caracteritzadora *Patria, Fides, Amor*. Segons Balaguer, només Joan Cortada i ell mateix proposaren d'obrir els Jocs Florals també a la llengua castellana, i, per tant, Rubió i Ors fou dels que donaren suport a la proposta del president de fer-los monolingües perquè els degué mirar, en mots de Milà, «com a temple, o almenys com a refugi i record de la llengua catalana»⁷⁴ davant el fet que

73. Veg. Rafael ROCA, *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*, València, Universitat de València, 2007, p. 35-40

74. MILÀ I FONTANALS, «Discurs del President...», p. 38; «[...] el Sr. D. Juan Cortada y yo opinamos que en los certámenes se debía admitir también las composiciones que estuviesen escritas en lengua castellana» (BALAGUER, *El regionalismo...*, p. 196, n.).

no sólo las lenguas oficiales tienden a absorber las provinciales, sino que las formas de estas que se consideran cultas o más señoras van sustituyéndose a las que distinguían el habla de los diferentes distritos.⁷⁵

Pocs anys abans dels Jocs Florals, el 1855, a la societat Tertulia Literaria, que no era «de pasatiempo y devaneo», s'havia acordat «que les composicions podrien versar sobre tota classe de matèries i que es podrien redactar indistintament en català o castellà»; pocs dies després, però, posada a votació la proposta que les discussions orals es puguin fer també en català o en castellà, després que un dels membres de la societat fes notar que la llengua catalana «és llengua de sabaters i hortolans que no en saben altra», s'imposa l'única opció de la llengua castellana.⁷⁶

A la fins ara pràcticament desconeguda Societat Pírica, activa entre 1842 i 1853, i poc o molt fins al 1858, i formada per «eclesiàstics, nobles, militars, juristes» pertanyents quasi tots a cinc famílies diferents però emparentades entre si, la llengua usada en els escrits representava la prolongació natural i continuada de la mateixa de relació personal i familiar. L'extensa producció de la Pírica, que, en mots d'Albert Rossich, «gira entorn de la vida interna de la societat, i es fa sempre des d'una perspectiva humorística», presenta la particularitat, en aquest tipus de literatura d'entreteniment, de formar «un conjunt molt notable», de ser escrita «amb voluntat d'estil» i d'abraçar «una pluralitat de gèneres; poesia, prosa teatre i una espècie de periodisme; o que els poemes usin formes i registres cultes (sonets, octaves reials, èpica burlesca)».⁷⁷

Correlativament a la «segona volada» d'escriptors, segons l'expressió utilitzada al «record necrològic» per englobar els seus coetanis, que tindrien Rubió i Ors com a referent més pròxim, i Aribau més llunyà, Verdaguer s'havia referit a la «primera volada» al poema «Lo Gaiter del Llobregat», datat l'abril de 1899:

75. Manuel MILÀ I FONTANALS, «Un misterio provenzal. —Un artículo neolatino», *Diario de Barcelona* (25 febrer 1970) (*Obras completas...*, v, p. 405-409).

76. Veg. Enric CASSANY, «Una tertúlia literària durant el Bienni Progressista», a Ramon PANYELLA (ed.), *La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània*, Lleida, Punctum & GELCC, 2007, 179-186.

77. Albert ROSSICH, «Els papers de la Societat Pírica : Una troballa il·luminadora», *L'Avenç*, 391 (juny 2013), p. 24-35.

A aquell cant meravellós
Catalunya es desvetllava:
—Doncs qui és aquest Gaiteret
que tan bé refila i canta?
És un novell trobador
de la primera volada.⁷⁸

Aquesta «primera volada» incloïa els «gegants» que propiciaren la nova situació a Catalunya, amb Rubió i Ors a la primera fila, tot partint d'una bona formació en retòrica i poètica, que els permetria ampliar horitzons, abandonar rutines temàtiques i formals i obrir-se al romanticisme.

Verdaguer mateix reconeix una lectura primerenca de *Lo Gaiter del Llobregat*, i la lectura, unida a la coneixença personal en l'escenari dels Jocs Florals, el 1865,⁷⁹ li confirmarien l'encert del camí poètic emprès, que se sobreposava al marcat per la diglòssia: al discurs de la Font del Desmai, el 1867, Verdaguer recordava «que versos de fer riure han sortit també de nostres plomes; però podem dir amb orgull que són ben pocs»,⁸⁰ i al de 1902 evocava amb simpatia, i com a poeta vallfogonista, però alhora deutor del Gaiter, Lo Samsonier Tocasons, el seu company d'estudis Andreu Garriga,⁸¹ i el jesuïta vigatà Joan Vinader, inclòs a *Los trobadors nous*.⁸²

78. Jacint VERDAGUER, «Lo Gayter del Llobregat», *La Creu del Montseny* (Barcelona), 14 (18 juny 1899), p. 159 (Jacint VERDAGUER, «Lo Gaiter del Llobregat», a *Barcelona. Textos per a un llibre*. A cura de Francesc CODINA I VALLS, Vic, Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 2006, p. 318, i VERDAGUER, *Poesia*, 2, p. 1033-1034).

79. Al discurs situa la trobada als Jocs Florals de 1866, als quals Verdaguer no assistí (veg. Ricard TORRENTS, *Verdaguer: Un poeta per a un poble*, Vic, Eumo Editorial, 1995, p. 31).

80. Jacint VERDAGUER, «Parlament que per començar les sentades del Esbart de Vich llegí en la Font del Desmay en Jacinto Verdaguer lo dia 19 de Juny de 1867», a Jaume COLLELL *et al.*, *La garba montanyesa: Recull de poesies del Esbart de Vich. Any 1879*. Vic, Estampa y llibreria de Ramon Anglada, 1879, p. x) (VERDAGUER, «Discurs de la Font del Desmai», a *Prosa*, p. 397). «I Verdaguer pagà també un tribut a la moda, sense, però, rebaixar-s'hi, ans elevant-la amb uns tocs de genialitat» (TORRENTS, *Verdaguer...*, p. 30).

81. Veg. ROSSICH, «Les arrels literàries...», p. 50.

82. Amb tres poemes i una traducció de Byron (veg. Antoni de BOFARULL, *Los trobadors nous. Col·lecció de poesías catalanas, escullidas de autòrs contemporàneos per*

Al costat de la poesia d'estereotip jocós i desenfadat, de la qual va voler deixar constància impresa,⁸³ Verdaguer havia practicat la poesia d'arrels neoclàssiques apresada tant als manuals de poètica —a partir de models castellans o llatins— com en la practicada per poetes catalans, «perfectament vigent en els ambients literaris de Vic, —i no tan sols de Vic»,⁸⁴ que exemplifica a *Dos màrtirs de ma pàtria* i a la qual renuncia formalment en l'epíleg que afegia a darrera hora a l'edició promoguda d'amagat per amics seus. A instància de Milà i Fontanals, la rectificava radicalment amb el romanç *Llucià i Marcià*,⁸⁵ de motlle floralesc, que tant Milà com Rubió i Aguiló, aquests dos «padrins de baptisme literari», com els anomena el 1902, haurien pogut beneir. I en una anotació segurament no gaire allunyada de la data del seu primerencontre, Aguiló ja intuïa les possibilitats de futur de Verdaguer:

En Balaguer (Víctor) començà diguent-se vate, etc., etc., ja en ses poesies castellanes, i en sa primera catalana s'ho diu una pila de vegades. Vid. — Quin contrast amb en Verdaguer en sa quarteta de *fangador* que m'acaben de dir. Això sol me bastaria per fundar l'esperança que tinc en el cantor dels *Minyons d'en Viciàna*, que crec que volarà més amunt que en Balaguer i amb aire més català.⁸⁶

Antoni de Bofarull, Barcelona, Llibreria Nacional y Estrangera de Salvadòr Manero, 1858, p. 22-24, 199-200, 312-313 i 420-421.

83. A «Als estudiants. Recepta», del 1864, i a la «Crida de las festas ab que, com á Patró seu, la molt lleyal y agrañida ciutat de Vich lo galejará en los días 4 y 5 de juliol del any mil vuitcents xixanta sis» (veg. VERDAGUER, *Poesia*, 2, p. 25-31 i 50-54).

84. ROSSICH, «Les arrels literàries...», p. 43.

85. JACINT VERDAGUER, *Llucià i Marcià*, a *Dos màrtirs de ma pàtria, o siga Llucià i Marcià: Poema en dos cants*. A cura de Ricard TORRENTS, Vic, Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 1995, p. 236-252.

86. Publicada per Josep MASSOT i MUNTANER, «Jacint Verdaguer i la poesia popular», a *Escriptors i erudits contemporanis*. Tercera sèrie, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, p. 84. Segueixen altres mostres de valoració de l'obra de Verdaguer, entre les quals: «L'any 66 escandalisava el consistori la *Nit de sang*, etc. Lo que constituïa la força de la llengua i la revelació del poeta esborronaven als mestres o als retòrics [...]». En Pons [Josep Lluís Pons i Gallarza] davant en Torredadella que si el Parnàs pogués traslladar-se a la carneseria en Verdaguer podria ser poeta, poeta del matadero [...]; «En [Josep Leopold] Feu me rebaixava la importància poètica de les primeres composicions d'en Cinto, sens sentir ni conèixer la importància lingüística,

El 1865 i el 1866, li havien estat premiats als Jocs Florals poemes deutors temàticament de Rubió i Ors, i alhora forjadors del floralisme patriòtic, entre els quals l'esmentat per Aguiló, «Los minyons d'en Vicianà».⁸⁷ Els poemes que Verdaguer conegué del Gaiter (al poema «Lo Gaiter del Llobregat» directament o indirectament esmenta, pròpiament històric, «Jofre el Pelós», a més de «Los plants de la castellana», «Lo Gaiter del Llobregat» i «A ma cabanya») degueren ser-li d'entrada una llaminera alternativa gradualment excloent dels models basats en l'humor satíric i l'habilitat versificadora com a recurs poètic suficient.

Els coetanis del primer Rubió i Ors i els poetes de la «segona volada» trobaven en l'obra del Gaiter una activitat literària innovadora en el seu context, diferent del que la tradició o la rutina vallfogonesca i sentimental pastoral, inicialment persistent, els podia oferir, i els obria la porta a noves iniciatives. Era rupturista que Rubió dediqués en llengua catalana un poema a un estranger, Paul Césaire Gariot, artista natzarè tolosenc, conegut a través de Pau Milà,⁸⁸ i que traduís, bé que feta ja la primera edició, petits

que ningú conegué sinó el segon any. I açò per esgarriar-se'n retòricament i res més. (En Pons digué que havia confós el Parnàs amb l'*Escorxador*) [...] aquí se veu la força del que vol usar sa llengua pagesa sense barrejar-la amb la castellana, ni sisquera amb la corrompuda de la ciutat» (p. 87). Per a l'estreta relació d'Aguiló i Verdaguer, amb el comú interès per la poesia popular, veg., també, Josep MASSOT i MUNTANER, «Marià Aguiló i la descoberta de la poesia popular», a *Escriptors i erudits contemporanis*. Quarta sèrie, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, p. 17-45.

87. Premiat el 1865 (segon accèssit a l'englantina), juntament amb «A la mort d'en Rafel de Casanova» (premi extraordinari). El 1866 li foren premiats dos poemes patriòtics més, «Nit de sang» (segon accèssit a l'englantina) i «A l'hèroe muntanyés en Josep Manso» (segon accèssit a un dels premis extraordinaris), ultra «Lo roser del mas d'Eures» (segon accèssit a la flor natural) i «Sospir de l'ànima» (primer accèssit a la viola) (veg. VERDAGUER PAJEROLS, *Verdaguer i els Jocs Florals de Barcelona*, p. 21-40, i «Jochs Florals de Barcelona: Taula general de les composicions premiades, dels parlaments dels mantenedors y altres durant els setantacinch anys primers de llur restauració ó dia del 1859 al 1933», a *Jochs Florals de Barcelona: Any LXXV de llur restauració: MCMXXXIII*, Barcelona, Estampa La Renaixensa, 1933, p. 263 i 301).

88. Coherentment amb l'historicisme del artistes puristes, Rubió dedica a Gariot «Lo compte Jofre l'Pelos. Romans. (*Dedicat al jove artista P. C. G.*)» (*Diario de Barcelona*, (23 novembre 1839); a l'edició de 1841 no hi posa el subtítol, però hi fa constar en nota que «eix romanç fou dedicat a mon amic lo jove pintor Pau Cèsar Gariot» i a les de 1858 i 1888 que «eix romanç fou dedicat a lo jove pintor Pau Cèsar Gariot»). N'hi

poemes de Goethe, Hugo i Kerner, i el capítol iv del «Cantar dels Cantars»,⁸⁹ i que incorporés un «trobadorisme» deutor de la moda «troubadour» francesa.⁹⁰

El seu particular «romancer» del *Diario de Barcelona*⁹¹ i l'edició en volum inclouen diversos poemes expressament historicistes, que fa compa-

havia dedicat poc abans un en llengua castellana, que Gariot dominava perquè havia estudiat un temps a l'Academia de Bellas Artes de San Fernando, de Madrid (veg. Emmanuel BÉNÉZIT, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers*. Nouvelle édition, v, París, Éditions Gründ, 1999, p. 875). En castellà Gariot adreçava una carta a Pau Milà, l'abril de 1850, amb la qual es proposava de reprendre la bona relació d'amistat que havien mantingut anys enrere, des que es conegueren, segurament a Roma, i se n'acomiadava tractant-lo de «compañero y amigo» i «recomendándole decir mil cosas al catedrático Milá» (Biblioteca de Catalunya, ms. 5042, carta 1), de qui havia dibuixat un retrat el 1840, així com un de Pau Piferrer. Rubió havia dedicat en llengua castellana un poema a Friedrich Overbeck, principal orientador artístic de Pau Milà i altres col·legues que estudiaren a Roma: «A Overbeck», al·lusiú també al purisme artístic el primer vers: «En la frente del arte casta y pura» (veg. José JORDÁN DE URRÍES Y AZARA, «Rubio y Ors como poeta castellano», a *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas letras de Barcelona en la recepción pública de D. José Jordán de Urríes y Azara en día 25 de febrero de 1912*, Barcelona, Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1912, p. 51). Anterior al famós quadre de Claudi Lorenzale, el poema de «Lo comte Jofre el Pelós» sintonitzava amb la tria del tema i amb el procés d'execució de la pintura (veg. FRANCESC FONTBONA; MANUEL JORBA (ed.), *El Romanticisme a Catalunya: 1820-1874*, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura / Pòrtic, 1999, p. 199).

89. Fou publicat pòstumament a RUBIÓ I ORS, *Lo Gayter del Llobregat...*, iv, p. 266-268. Datat el 22 de juny de 1846, dos dies després n'enviava una còpia a la seva confident mallorquina Caterina Oliver, que havia conegut durant la seva primera estada a Mallorca, als temps de la Jamància, entre agost i octubre de 1843 (veg. JOAN MAS I VIVES, «Joaquim Rubió i Ors: dues estades a Mallorca i un epistolari sentimental», *Lluc*, 748 (gener-febrer 1989), p. 17-22, i «Poesia sentimental en la segona època de l'obra catalana de Joaquim Rubió i Ors», a Montserrat COMAS *et al.* (ed.), *El segle romàntic. Actes del Col·loqui sobre el Romanticisme. Vilanova i la Geltrú, 2, 3 i 4 de febrer de 1995*, Vilanova i la Geltrú Biblioteca Museu Víctor Balaguer, 1997, p. 251-269). Agraïxo a Joan Mas i Vives les informacions addicionals facilitades.

90. Veg. MANUEL JORBA, *A propòsit de la primeríssima recepció de «La pàtria» d'Aribau (1833-1859)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, 2013, p. 33-35.

91. Hi publicà 21 poemes, entre el 16 de febrer de 1839 i el 25 de gener de 1841. Al recull de 1841 (*Lo Gayté del Llobregat. Poesias de Don Joaquim Rubió y Ors*, Barcelona, En la Estampa de Josep Rubió, 1841), hi afegí sis poemes més («Dolor i consol»

tibles amb l'efusió lírica fins i tot a *Roudor de Llobregat* (1842), fabulació de factura heroica a partir d'un personatge del cercle pròxim a Roger de Flor en l'expedició a Orient, premiada per l'Acadèmia de Bones Lletres.⁹² Rubió començava evocant al pròleg del seu primer recull, com a model o punt de referència operatiu, la literatura provençocatalana, que desemboca en Aribau, presentat com el referent més actual, i justificava el seu poemari com el resultat de la responsabilitat lliurement assumida de

recordar a sos compatricis llur passada grandesa, i desterrar la vergonyosa i criminal indiferència amb què alguns miren lo que pertany a sa pàtria [...]; puix ha conegut que no devia fer sinó obrir lo llibre de nostra història en ses pàgines més brillants i poètiques [...].⁹³

Hi inclou un tractament de fets i personatges històrics que marcaria el futur d'un gènere, après en part d'Hugo, Saavedra i Zorrilla, en poemes com «Don Joan lo Caçador», «Al comte Borrell II», «Lo comte Jofre el Pelós» i «A unes ruïnes», entre d'altres com «Barcelona», que inaugura en llengua catalana un tema historicopatriòtic afortunat, en què, més enllà de l'evocació històrica de l'edat mitjana com a referent positiu, aborda el present i apel·la a la responsabilitat col·lectiva per fer possible la construcció d'un futur més satisfactori.

Al mateix pròleg insistia en la proposta, apuntada en alguns poemes, de «restablir» els antics Jocs Florals de Barcelona. En els reculls successius ampliaria el ventall de temes i mites patriòtics medievals a «A Catalunya», «Don Jaume en Tarragona», «L'últim comte d'Urgell» i «Lo comte de Barcelona Ramon Berenguer lo Gran», i coetanis a «A la mort del jove artista D. Vicenç Cuyàs», «Los catalans en Àfrica» i «A D. Bonaventura Carlos Aribau», entre d'altres que no són els mites i temes sor-

havia estat publicat a *La Religion*, VIII (1840), p. 302-307), el pròleg i nombroses notes. «La nineta del Besòs», datada el 1840 al primer volum de l'edició poliglota, fou incorporada, sense data, a la de 1858, i «La missió del poeta», datada el desembre de 1839, només fou incorporada al volum quart, pòstum, de l'edició poliglota.

92. Veg. Josep M. DOMINGO, «Ser poeta. Sobre el *Roudor de Llobregat* de Joaquim Rubió i Ors», a Rosa CABRÉ *et al.* (ed.), *Professor Joaquim Molas: Memòria, escriptura, història*, 1. Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 357-370.

93. RUBIÓ I ORS, «Prólech», p. IV.

gits de les guerres de separació i de successió, introduïts més endavant per altres escriptors.

El mateix dia que Verdaguer conegué Rubió i Ors coneixeria també Marià Aguiló,⁹⁴ que l'orientaria cap al coneixement profund, més enllà de l'adquirit sense esforç, de la llengua i de les peculiaritats formals i expressives de la poesia popular, que recollia i valorava com a tal ja d'abans:

Molt aviat —quan encara no havia entrat en contacte amb Marià Aguiló— va començar a recollir-la, potser influït —com pensa Casacuberta— pels seus mestres Ramon Cortès i Josep Giró i Torà, tots dos amics de Milà i Fontanals (i el segon, col·laborador igualment d'Aguiló), i la convertí en un referent literari de la seva pròpia obra. La profunda amistat amb Aguiló degué refermar aquest interès, que durarà fins a la seva mort. No solament va utilitzar el registre popular a la seva poesia religiosa, que va influir tant en la restauració catòlica en curs a Catalunya —com a la resta de l'estat— en aquell moment, sinó també en la seva poesia patriòtica ([...] podríem afegir que l'*Himne carlí* de cap al 1872 exhumat recentment per Ricard Torrents podria passar per qualsevol de les cançons polítiques recollides per Marià Aguiló a les seves carpetes).⁹⁵

Verdaguer no es pot estar, com a poeta que treballava en el poètic opuscle *Què diuen los aucells?*, de publicació pòstuma, de descriure, amb un «poètic *racconto*»,⁹⁶ la irrupció anual dels ocells com un correlatiu «del desvetllament dels aucells de nostra renadiua Gaia Ciència»:

¿Vos heu escaigut mai a muntanya i en alguna masia emboscada quan apunta la primavera? L'endolada merla, aucell que per ser lo primer de cantar anomenen en la Guilleria l'aucell solitari, des d'un xaragall fa sentir tot plegat son xiulet de flobiol de pastor; sa cançó és ben curta, no té més que dues o tres notes, mes no triga a respondre-li el cucut, dient a veu[s] altes lo seu nom des dels arbres que borronen. Tot seguit l'alosa, l'aucell de sant Francesc, com si vingués de sentir la seva lliçó espiritual, se'n puja, se'n

94. Veg. Jaume COLLELL, «In illo tempore...», a Jacint VERDAGUER, *Dos màrtirs de ma pàtria...*, p. 265.

95. MASSOT I MUNTANER, «Jacint Verdaguer i la poesia popular», p. 91-92 (veg. *infra*, n. 168).

96. En mots ja citats de Moliné Brasés (veg. DURAN, «Recepció de Jacint Verdaguer...», p. 184).

puja cel amunt cantant a Déu son himne del matí. Les intrèpides orenetes no triguen a arribar de son llarg viatge i, joioses de tornar a llurs nius i de reveure ses rodalies enyorades, comencen frissoses ses anades i vingudes, ses corredisses, danses i giravolts de balladora esbojarrada. Lo pinsà piteja en la coromina, lo pigot assaïna en la roureda, i la perdiu escotxega en l'aubaga, cercant entre les farigoles un racó per niar; i allí baix al peu de la font murmuriosa, entre la bardissa i lo bosc, lo rossinyol assaja sa primera cançó, la més bonica que els homes, ail, poden sentir en aquesta vall de llàgrimes.

El discurs de 1902 era una amplificació i explicitació del tema dels seguidors del Gaiter i del tòpic de la seva solitud inicial exposats sintèticament al poema necrològic: ocells i gèneres poètics s'hi interpellen i s'hi complementen, i, amb els poetes de tots els territoris catalans en concert, la poesia torna a ressonar «per tot lo món» i pot tornar a comptar, doncs, en la república de les lletres.

El rossinyol és l'únic ocell esmentat al poema i al discurs, respectivament com l'ocell que enceta l'«hermós concert»⁹⁷ (al discurs, ho feia la merla, «l'aucell solitari») i com l'ocell que canta millor, l'últim a ser esmentat en el que té tota l'aparença d'una enumeració per ordre qualitatiu ascendent. En un altre poema, «A un rossinyol de Vallvidrera», del 9 de maig de 1897, en fa un correlatiu seu perquè, encara no resolta la seva situació personal davant el seu bisbe ordinari, és menystingut com els poetes «que canten millor»:

Trobador del mes de maig,
rossinyol, refila i canta,
mes no deixis eixos cims
per los vergers de la plana:
no hi vingues a la ciutat,
que hi ha una gent molt ingrata.
Diu que estima als aucellets,
diu que en son cor los regala,
mes als que canten millor
los posa dintre la gàbia.⁹⁸

97. VERDAGUER, «Lo Gaiter del Llobregat», p. 320.

98. JACINT VERDAGUER, «A un rossinyol de Vallvidrera : Romancet dedicat á mos

Seria més que imprudent afirmar que Verdaguer s'identificava amb el rossinyol «que assaja la primera cançó, la més bonica que els homes [...] poden sentir en aquesta vall de llàgrimes», però nosaltres podem percebre, amb la simple i conreada sensibilitat de lectors contumàços, que Verdaguer va ser el poeta més important de tots els poetes catalans del segle XIX, i l'escriptor més complet i decisiu per a la literatura catalana moderna.

Amb menys de vint anys, amb els ja esmentats premis dels Jocs Florals de Barcelona, va anar més enllà del clos literari vigatà, com no ho havia intentat o aconseguit cap dels qui allà el precediren en l'exercici poètic de la llengua catalana. Alhora, però, refermava els vincles amb el nucli d'amics poetes amb la creació de l'Esbart de Vic, per al qual elaborava un programa d'actuació. Persistiria a presentar-se davant de la societat literària a través del certamen barceloní i de la publicació de *L'Atlàntida*, cridada a internacionalitzar la literatura catalana, «a traspasar mares y montañas»,⁹⁹ i amb el primer recull unitari de poemes lírics, *Idil·lis i cants místics*, amb l'aval d'un pròleg de Milà i Fontanals. El 1880 és proclamat mestre en gai saber i l'any següent presideix el jocs, els mateixos anys participa com a poeta en les efemèrides patrioticoreligioses de Montserrat i el 1886 en les de Ripoll i aleshores i continuadament contribueix a la definició i proposta de mites i símbols com Jaume I, el Montseny, el Canigó, Montserrat, Ripoll o Barcelona.¹⁰⁰

Verdaguer havia dit a León Pagano que qualsevol llibre català era alhora «obra literària i patriòtica» i era plenament conscient que ell mateix havia fet aportacions rellevants a la Renaixença: al poema «La veu del Montseny», la seva obra i la seva vida són oferts com «un gra de sorra» a la construcció moderna d'una Catalunya que

—[...] mai fou tan viva,
però ses mans no branden ja lo glavi

amichs D. Antoni Rubió y D. Lluís Viada», *L'Atlàntida* (Barcelona), 25 (15 maig 1897), p. 4 (VERDAGUER, *Poesia*, 2, p. 1.032 i 1.288).

99. MILÀ I FONTANALS, «Aribau», p. 360.

100. Veg. Magí SUNYER, *Els mites nacionals catalans*, Vic, Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 2006, *passim*, i Carlos SERRANO, *El nacimiento de Carmen : Símbolos, mitos, nación*, Madrid, Taurus, 1999, p. 55-74.

sedent de sang, ni l'homicida llança,
sinó les eines del treball feixugues,
lo timó de la nau i el de la rella.
[...]
Mentre els aucells reflen en sa brosta,
mentres de flors i fruita s'enjoiella,
no és mort encara l'arbre de la pàtria.
Si dorm a la seva ombra alguna tribu,
en lloc de fer-li de fiscal, ajuda'm
de tos torbs amb la veu a despertar-la.—
[...]
Jo em deixondí, i a ma estimada pàtria
la sang vaig oferir, l'arpa i la vida,
clavant mon front a terra, de vergonya
de sols tenir per ella un gra d'arena.¹⁰¹

En tot cas, el rossinyol és per a Verdaguer referent de poeta lloable, i per això n'havia vinculat la imatge a Rubió i Ors a «Sentint un rossinyol. Poesia dedicada al Gaiter del Llobregat», inclosa també a *Aires del Montseny*,¹⁰² en què apunta la concepció del poeta marcat per l'«enyorrança de l'Edèn», que desenvoluparia de manera contundent, com a ésser desterrat del paradís, a «Què és la poesia?» i a *La pomerola*.¹⁰³

101. Jacint VERDAGUER, «La veu del Montseny», a *Aires del Montseny*, p. 67-68 (Jacint VERDAGUER, *Aires del Montseny*. Edició de Narcís GALORERA. Presentació de Jordi CASTELLANOS, Barcelona, Edicions de 1984, 2002, p. 100-101, i VERDAGUER, *Poesia*, 1, p. 1.229-1.230).

102. Jacint VERDAGUER, «Sentint un rossinyol. Poesía dedicada al Gaiter del Llobregat», a *Aires del Montseny*, p. 58-62. Publicada abans, ja amb la dedicatòria a Joaquim Rubió i Ors, a *La Il·lustració Catalana*, 207 (28 febrer 1889), p. 54-55. La dedicatòria no apareix al manuscrit 369/2 de la Biblioteca de Catalunya, però sí en una còpia solta en un plec en foli (Biblioteca de Catalunya, ms. 9188); en aquest manuscrit (que, com l'altre, presenta diferències respecte de l'edició), el poema és datat clarament a «Torrentbò, 16 juny 1885», però a les edicions ho és el dia 10. No he pogut documentar en quina de les dues dates, si no totes dues, era a Torrentbò, prop de Caldetes (cartes anteriors al 10 de juny i posteriors al 16 són datades a Barcelona, i no n'hi ha de conegudes entre aquestes dues dates).

103. Veg. Joaquim MOLAS, «Un poeta en crisi. Notes per a una lectura dels *Aires del Montseny*», a *Llegir Verdaguer*, p. 287-288, i Ricard TORRENTS; M. Àngels VERDAGUER, «Estudi preliminar», a Jacint VERDAGUER, *La pomerola. Primavera*. A cura de

Ja he avançat que Verdaguer es refereix amb èmfasi a la confiança de Rubió i Ors en la pertinència i l'oportunitat de la seva proposta literària apuntada en alguns poemes de 1839, proposta reduïda a la poesia, però formulada formalment en la prosa del pròleg manifest de 1841. D'ací recull la sensació de soledat propalada per Rubió mateix, explicable pel fet que no va trobar ressò pràctic, més enllà de bones paraules barrejades d'ironies, precisament en el nucli dur, per qualitat i exigència, dels creadors i definidors de l'«escuela provincial», i en concret en els poetes Pí-ferrer i Milà, alhora amics i mentors, l'atenció dels quals, segons que deixa entendre, li hauria satisfet plenament les expectatives:

Cregué a l'emprendre son treball que alguns de sos joves compatri-cis, entre los quals té la satisfacció de comptar-ne no pocs que podrien cenyir dignament la gorra de vellut amb l'englantina de plata, lo ajudari-en en sa empresa alternant sos cantars harmoniosos amb sos aspres ver-sos, los tons encantats de llurs arpes amb los de sa gaita: mes per desgrà-cia no ha succeït així.¹⁰⁴

Per això, a la segona edició dels seus poemes, el 1858, encara reme-morava

lo defalliment amb què vegé lo qui escriu aqueixes línees lo aïslament angustió, la trista soledat en què li deixaren fer llavors son camí los que més podien ajudar-lo a restaurar la llengua de sa pàtria.¹⁰⁵

Rubió i Ors, escriu Verdaguer, «s'havia llançat tot sol a la creuada feia trenta anys»: «Sol i vern era el Gaiter», deia un vers del poema necro-lògic «Lo Gaiter del Llobregat», però a continuació remarcava que el Gaiter tingué una resposta ràpida:

Ricard TORRENTS i M. Àngels VERDAGUER, Folgueroles, Verdaguer Edicions / Socie-tat Verdaguer, 2013, p. 77-83.

104. RUBIÓ I ORS, «Prólech», p. IV.

105. JOAQUIM RUBIÓ I ORS, «Al lector», a *Lo Gayter del Llobregat. Poesia*. Segona edició corregida y considerablement aumentada, Barcelona, Librería de Joseph Ru-bió, 1858, p. 14.

tot seguit cobla formava,
lo sendemà al dematí
ja un flabiol l'acompanya,
al flabiol, un llaüt,
lo violí i la guitarra,
un tamborí vers Olot,
vers Tarragona una gralla.¹⁰⁶

També al discurs estimaria que hi va haver una resposta ràpida:

Les cançons del Gaiter del Llobregat ressonaren ben prompte per tot Barcelona, i de ribera en ribera i d'afrau en afrau per tot Catalunya. Tot-hom les llegí i les trobà fresques, bonicoies i encoratjadores com un himne d'esperança, i per tots indrets se sentiren paraules d'estranyesa barrejades amb mots d'entusiasme i admiració.

Tanmateix, la percepció tardana d'alguns coetanis era que hi havia hagut curiositat i interès pel que Rubió anava publicant, però repercussió només llunyana:

Aleshores tots escrivíem en castellà, llevat d'en Rubió i Ors, qui en los seus *Cants del Llobregat* nos va descobrir com lo nostre idioma s'hi deia amb lo vers i la poesia. Per molts anys se va trobar tot sol: moltes vegades se dolia de que no el seguissen los seus amics. Per això no van ser balders los seus esforços: la grana que va sembrar ha donat tardans però abundosos fruits.¹⁰⁷

Cronològicament, el ressò poètic més pròxim als poemes del Gaiter i al seu pseudònim topogràfic és, entre els esmentats per Verdaguer, el de «Lo Cobrejador de Montcada», Antoni de Bofarull, que, tanmateix, ja havia aparegut amb els seu nom com a poeta influït pel Gaiter uns

106. VERDAGUER, «Lo Gayter del Llobregat», p. 159 (VERDAGUER, *Poesia*, 2, p. 1.033).

107. FRANCESC PI I MARGALL, «Discurs del President del Consistori, Excm. Senyor D. Francisco Pi i Margall», a *Jochs Florals de Barcelona: Any XLIII de llur retauració: MCMI*, Barcelona, Estampa de la Renaixensa, 1901, p. 38.

mesos abans.¹⁰⁸ Val a dir que, de ple dins el context de construcció d'una literatura «provincial» castellana tot just després d'ésser-ne qüestionada pel Gaiter l'acceptació o submissió excoent, hi hagué, abans dels poemes de Bofarull, interpel·lacions poètiques al Gaiter per part de Miquel Antoni Martí amb «La nina de Port»,¹⁰⁹ i d'algú que signava La nina Barcelonesa¹¹⁰ amb «Al Gaiter del Llobregat», i ressons, literàriament més destacables, de Josep Sol i Padrís i de Tomàs Aguiló.

«La indústria catalana» de Josep Sol i Padrís és vinculable al Gaiter no tant pel tema d'actualitat, bé que també pel tema, com per la llengua del poema i, sobretot, per la de les abundoses notes al poema, que, com les del Gaiter, escasses al *Diario de Barcelona*, són en llengua catalana.¹¹¹ Coincideix amb Rubió en el cant a l'abandó de l'esperit guerrer per impulsar l'esperit empenedor i arriscat aplicat a la indústria i al comerç («Pus lo temps de mes guerres ja ha passat», escrivia Rubió i Ors, i «Lo temps d'heroiques empreses | per Catalunya ha passat» escriu Sol i Padrís), però si Rubió i Ors «ha penjat» la llança i ha confiat al Lleó de Castella la guàrdia «de mon escut amb sang d'un rei pintat», Sol i Padrís manté preparades les armes per defensar la indústria:

108. Havia publicat «¡Violan!!», *El Constitucional* (Barcelona) (12 febrer 1841), amb versos com ara «Plora, tu, noia orgullosa | que ja no tens paladí». Amb el pseudònim de Lo Coblejador de Montcada publicaria dos poemes a *El Popular*, l'octubre i el desembre de 1841, i un a *La Ley*, el juliol de 1842 (veg. Xavier VALL, *Antoni de Bofarull: Poemes*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs, 1996, p. 20-21).

109. [Miquel Antoni Martí] La NINETA, «La nina de Port», *Diario de Barcelona* (15 octubre 1839). Rubió li correspongué amb el poema «A la nina de Port», *Diario de Barcelona* (27 octubre 1839), inclosa amb el títol «A la nineta de Port» als reculls de 1841, 1858 i 1888, als quals incorporà també, a les notes, el poema de Miquel Antoni Martí.

110. La NINA BARCELONESA, «Al Gaité del Llobregat», *El Constitucional* (12 febrer 1841).

111. A l'edició en volum hi introduirà un bon nombre de notes. Val a dir que *Lo Gaité del Llobregat* era anunciat amb una extensa nota en llengua catalana que apellava als records històrics i al prestigi antic de la llengua (*Diario de Barcelona*, 21 abril 1841). Quan, uns anys després, es ressenyava la representació de l'allegoria política *Desagravios y homenajes*, es recordava que l'autor era un «joven entusiasta de las glorias de su país y bastante conocido ya por otras composiciones líricas y en particular por la colección de poesías catalanas que bajo el nombre de *Lo Gaité del Llobregat* ha publicado en Barcelona» (*El Imparcial*, 9 juny 1844).

[...]
 No surten de Barcelona
 vaixells amb mils de soldats,
 sinó lleugers bergantins
 plens de teixits i filats.
 [...]
 Son ídol ara no és guerra,
 que a la indústria alça els altars:
 mes per defensar sa indústria
 sabria bé guerrear. [...] ¹¹²

Tomàs Aguiló envià a Rubió i Ors, adjunta a una carta del 2 de desembre de 1841, la balada «Per una coma deserta», datada l'1 de novembre de 1841, inèdita «ahora y siempre», perquè «tú que eres el campeón de tu dialecto patrio le darás más valor que otros no le dieran», immediatament després de l'estada a Barcelona, de finals de setembre a mitjan octubre, en què conegué Rubió i Ors i, òbviament, els seus poemes catalans, que l'influïren, malgrat que uns anys abans, el 1837, ja havia escrit tres sonets de tipus sentimental. ¹¹³ Tanmateix, el poema seria publicat de pri-

112. [Josep SOL I PADRÍS] O. Y., «La industria catalana», *El Constitucional* (27 novembre 1840). Joan Illas i Vidal en va reproduir les quartetes cinquena i catorzena i les dues últimes de les vint que formen el poema a la necrologia dedicada a l'autor (Joan ILLAS I VIDAL, *Tributo a la memoria de D. José Sol y Padrís. Discurso leído en la sesión pública de la Sociedad Económica de Amigos del País, celebrada el día 12 de Octubre de 1856, en uno de los salones de la Casa Lonja de esta Ciudad, por D. Juan Illas y Vidal*. Barcelona, Imprenta de Miguel Blanxart, 1856), d'on foren citades i reproduïdes posteriorment les quatre quartetes esmentades (per exemple, i poc després, per Francisco J. ORELLANA, «D. José Sol y Padrís», *Revista de Cataluña* (Barcelona), 1 (1862), p. 40). Dec la notícia de l'edició completa i la reproducció a l'atenció generosa, que agraeixo, de Joan-Lluís Marfany.

113. Després, el 1883, Tomàs Aguiló la datà l'agost de 1841 per situar-la abans de l'anada a Barcelona i negar la influència de Rubió i Ors, que l'havia proclamada el 1877: Joaquim RUBIÓ I ORS, *Breve reseña del actual renacimiento de la lengua y literatura catalanas. ¿Débese a la influencia de los modernos trovadores provenzales?* Barcelona, Tipo-litografía de Celestino Verdaguer, 1877, p. 33 (veg. Joan MAS I VIVES, «Els primers poemes romàntics escrits en català», *Lluc*, 737 (març-abril 1987), p. 21-24, i Tomàs AGUILÓ I FORTEZA; Joaquim RUBIÓ I ORS, *Correspondència*. Volum I (1841-1844). A cura de Joan MAS I VIVES amb la col·laboració d'Antoni-Lluc FERRER, Palma, Estudi General Lluhà, 2000, p. 23-28).

mer a la *Revista Balear*, el 1844, sota el títol «Paràbola», amb data de 2 de novembre de 1841, i després seria el poema XII de *Poesies fantàstiques*.¹¹⁴

Dins el 1841 mateix, el mes de juny, un poema anònim dedicat «A la prematura mort de donya Mariana Vieta»¹¹⁵ porta com a lema sis versos d'«A la mort del jove artista Don Vicenç Cuyàs», i uns anys després Josep Pers i Ricart en posaria tres del «Romanç» al seu poema «A...», datat el 20 de maig de 1847.¹¹⁶ Més curiós és el fet que Mañé i Flaquer posés uns versos del Gaiter, d'«A la mort del jove artista Don Vicenç Cuyàs», com a lema d'una prosa poètica a «A la tumba de mi amigo Manuel María García», datada a Tarragona l'abril de 1841 i publicat més endavant.¹¹⁷ Aquest ús fa versemblant, llevant-ne els tocs d'hipèrbole, l'evo-cació que anys a venir faria de la lectura coetània dels poemes de Rubió:

La guerra civil entre isabelinos y carlistas y las luchas entre moderados y exaltados tenían apasionados los ánimos [...]. Cuando estas pasiones se hallaban en su paroxismo apareció *Lo Gaité del Llobregat*; pues, si no recuerdo mal, sus primeras composiciones debieron salir a la luz en 1839 [...]. Pues bien, cuando llegaba una nueva composición de Rubió —todas extrañas a la pasión del momento, pero todas impregnadas de espíritu catalán— nos la arrebatábamos de las manos, se sacaban cien copias de ella, se leía en alta voz en los cuerpos de guardia y se daban al olvido los graves acontecimientos del día [...].¹¹⁸

114. Tomàs AGUILÓ, *Poesías fantásticas en mallorquí per D. Tomás Aguiló*, Palma Imprenta de D. Juan Guasp, 1852, p. 52-55.

115. *El Constitucional* (21 juny 1841).

116. Publicat com a «Muestra de la versificación catalana del joven autor del adjunto drama» al final de Josep PERS I RICART, *El Conceller en Cap, ó sea Sitio y rendición de Barcelona en tiempo de Felipe V*, Barcelona, Imprenta de José Tauló, 1848, p. 61-63. Un altre poema de Pers i Ricart, «A Catalunya», és de clara influència del Gaiter (el publica Magí PERS I RAMONA, *Bosquejo histórico de la lengua y literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días, por Magin Pers y Ramona*, Barcelona, Imprenta de J. Tauló, 1950, p. 106-107, i *Historia de la lengua y de la literatura catalana desde su origen hasta nuestros días, por D. Magin Pers y Ramona*, Barcelona, Imprenta de José Tauló, 1957, p. 243-244).

117. *A El Genio*, 16 (26 gener 1845), p. 181-182.

118. Joan MAÑÉ I FLAQUER, «El catalanismo, III», *Diario de Barcelona* (8 setembre 1878).

Rubió i Ors deixa constància d'un poema que, «desde las orillas del Ter» li havia estat enviat anònimament, «una entusiasta salutación al despertamiento de nuestra poesía», que atribueix al llibreter Antoni Figaró i Oliva.¹¹⁹

És, doncs, entre 1839 i 1842 que, forçades o no (és simptomàtic que un dels protectors de Rubió, Miquel Antoni Martí, fos el primer a respondre), apareixen les primeres influències de la seva manera poètica, igualment que comentaris d'algun poema o ressenyes del recull en volum dels poemes i del pròleg.

Joaquim Roca i Cornet, que l'havia acollit com a col·laborador a *La Religión*, li hi publica el poema «Dolor i consol», precedit d'una mena d'apologia de la llengua catalana, que, «si bien es tan fiera como la de Castilla en el grito de los combates, también sabe expresar las pasiones tiernas, y la infantil sensibilidad», i, amb el poema que publica, es veurà «cómo sabe elevarse igualmente en alas de la meditación a las místicas armonías del alma, y a la sublime región de los sentimientos religiosos».¹²⁰ Dedicà un article al recull de Rubió i Ors, que «puede gloriarse de haber hecho con esta preciosa colección un servicio importante no solo a la literatura en general sino a la nuestra en particular»,¹²¹ i encara part d'un altre amb motiu del premi concedit a *Roudor de Llobregat*, que renovava «las bellezas genuinas de nuestro idioma poco conocido en el día».¹²² *El Corresponsal* de Madrid, vinculat a Gaspar Remisa i a Aribau, publicà una nota en què felicitaven «al joven Rubió por sus esfuerzos en hacer

119. RUBIÓ I ORS, *Breve reseña...*, p. 33. ANTON FIGARÓ I OLIVA, «Al Gayter del Llobregat. Un cor català», *Revista de Literatura, Ciencias y Artes. Órgano de la Asociación Literaria de Gerona*, 11 (juliol 1877), p. 294-297; és datat el febrer de 1842 (veg. PEP VILA, «La Renaixença a Girona», *Estudis Universitaris Catalans*, Barcelona, xxvii (1992), p. 198). JOAN MARIA POU I CAMPS, metge i farmacèutic, professor aviat a Pamplona i finalment professor i acadèmic a Madrid, era qui, segons Rubió i Lluch, «lo imitava ja, i l'ensalcava com primer paladí de la llengua pàtria» el 1842 (RUBIÓ I LLUCH, «Prólech», p. LIV).

120. [JOAQUIM ROCA I CORNET], «Literatura», *La Religión* (Barcelona), viii (1840), p. 301-302.

121. [JOAQUIM ROCA I CORNET], «Lo Gaitè del Llobregat. Poesias. De Don Joaquín Rubió y Ors», *La Religión* (Barcelona), x (1841), p. 63-64.

122. [JOAQUIM ROCA I CORNET], «Bellas Letras», *La Civilizacion* (Barcelona), ii (1842), p. 461-469.

renacer nuestra muerta literatura, por el homenaje tributado a nuestras antiguas glorias catalanas».¹²³

Encara el 1841, Joan Illas i Vidal i Tomàs Aguiló dedicaren ressenyes al recull del Gaiter. Illas destaca la intenció proselitista del pròleg i la varietat de registres temàtics,¹²⁴ i Aguiló que Rubió, pel fet d'escriure en llengua catalana, «haya circunscrito en cierto modo el círculo de su gloria para hacerla más sólida y duradera».¹²⁵ Uns anys després, Joan Cortada, en deixar constància, el 20 d'agost de 1845, del retorn a Barcelona de Rubió i Ors, amb qui havia fet una llarga estada a Mallorca, evoca laudatòriament la seva obra poètica de «sucesor ilustre de aquellos famosos trovadores», la qual ha «recordado a los catalanes los deliciosos cantares de una edad llamada bárbara, y en que sin embargo había más dulzuras que en la nuestra».¹²⁶

El mateix any, *El Genio*, dins una efímera sèrie escrita per Víctor Balaguer, dedicava a Joaquim Rubió i Ors un poema referit a la seva obra catalana, laudatori, sobretot si es té en compte que el primer objectiu de la sèrie era «quitar la máscara a ciertos entes a quienes su charlatanería hace pasar por grandes hombres a los ojos de muchos», bé que també «hacer brillar en todo su esplendor el numen y el talento de los verdaderos hijos del Genio»:¹²⁷

123. «(Nuestro corresponsal)», *El Corresponsal* (Madrid) (9 juliol 1841). Rubió va considerar massa petita l'atenció prestada a la seva obra poètica per un diari que era «exclusivamente destinado a defender los intereses materiales y morales de Cataluña» (citat per Joan-Lluís MARFANY, «El cercle madrileny d'Aribau i la vida literària a Catalunya», *Els Marges*, Barcelona, 97 (primavera 2012), p. 113).

124. [Joan ILLAS I VIDAL] UN CATALAN, «Lo Gaité del Llobregat», *Diario de Barcelona* (28 setembre 1842).

125. Tomàs AGUILÓ, «Lo Gayter del Llobregat», *Almacén de Frutos Literarios* (Palma), 31 (12 desembre 1841), p. 486-490.

126. Joan CORTADA, *Viaje a la isla de Mallorca en el estío de 1845: Por Juan Cortada*, Barcelona, Imprenta de A. Brusi, 1845, p. 162. Hi inclou un poema castellà de Rubió i Ors, «Alcudia», i un de català, «A l'ermita de Miramar» (p. 265-271 i 273-276, respectivament).

127. [VÍCTOR BALAGUER], «Semblanzas de los literatos catalanes», *El Genio*, tercera sèrie, 1 (2 novembre 1845), p. 8.

[...]

Habrà un laurel para el moderno vate
que *mos cantars* exhala plañideros
y orilla el Llobregat su pecho late
al recordar los bravos caballeros.

[...]

Gaiter del Llobregat, mi tosca mano
a tu sien ceñiría una corona,
pues te saludo, de entusiasmo ufano,
cual primer trovador de Barcelona. [...] ¹²⁸

Les primeres síntesis de la producció literària catalana contemporània, de dates en què ja era inventariable i valorable, tenen sempre en compte l'obra de Rubió i Ors. Per a Magí Pers i Ramona, *Lo Gaiter del Llobregat* és una «colección preciosa que honra grandemente a su autor» i *Roudor de Llobregat*, que ell mateix havia publicat amb la traducció castellana, el 1846, «es una de las más ricas joyas con que se engalana nuestra literatura catalana». ¹²⁹ Pi i Arimon, finalment, cita Rubió com a autoritat per afirmar les qualitats de la llengua catalana i en parafraseja el pròleg per adherir-se a la proposta de crear «un género de literatura más o menos en consonancia con la antigua, y que sea el trasunto del estado de su actual sociedad». ¹³⁰

128. [VÍCTOR BALAGUER], «Don Joaquín Rubió y Ors», *El Genio*, 2 (9 novembre 1845), p. 16. Anys després, a propòsit de la reivindicació del paper de la literatura castellana d'autors com ell mateix, ja esmentada abans (veg. *supra*, n. 63), Balaguer ridiculitzarà la tipologia poètica més característica del Gaiter i en minimitzarà la influència: «¿Y qué significaban también, qué, aquellas otras producciones poéticas, inanes y pueriles, *poesías de niñas y ninetas y fluvios sonants*, como dijo alguien, que de vez en cuando aparecían, si nada llevaban en ellas, si no despertaban un eco, si no tenían ambiente, ni horizontes, ni público; si eran voces aisladas que se perdían en la inmensidad del desierto, aun cuando luego, por eso de las afinidades políticas y de los nepotismos literarios, se haya querido decir y sostener lo contrario?» (BALAGUER, *El regionalismo...*, p. 169).

129. PERS I RAMONA, *Bosquejo histórico...*, p. 99, i *Historia de la lengua...*, p. 222-223. A la primera obra, Pers hi inclou «A la nineta de Port» (p. 103-105) i a la segona hi afegia vuit estrofes de *Roudor*, amb la seva traducció castellana (p. 237-242).

130. ANDREU AVELÍ PI I ARIMON, *Barcelona antigua y moderna ó descripción é historia de esta ciudad desde su fundacion hasta nuestros días [...]*, por D. Andrés Avelino Pi y Arimon, II, Barcelona, Imprenta y Librería Politécnica de Tomás Gorchs, 1854, p. 300.

Més que no la cronologia i l'entitat de les respostes al Gaiter, Verdager té interès a destacar l'ampla distribució territorial dels poetes que es faran identificar com a seguidors del Gaiter pel pseudònim topogràfic, si no, encara més, per clares influències temàtiques i recursos expressius característics. Sovint, però, indica la procedència cultural i professional dels poetes i, més concretament, quan li sembla del cas, la pervivència de la vinculació a la tradició de poesia festiva o la major ambició literària, òbviament per l'obertura als nous corrents lírics i heroics «en la novella cobla de la poesia catalana».

Així, en les referències als poetes dels territoris gironins, remarca que Lo Tamboriner del Fluvià, Pau Estorch i Siqués, era «deixeble de Vallfogona», com el seu seguidor tardà, Lo Flobioler del Ter, el gironí Andreu Pastells, i que, després d'esmentar «l'erudit» Claudi Girbal, Lo Trobador de l'Onyar, sense qualificació especial, subratlla que Albert de Quintana, Lo Cantor del Ter, era «de veu més robusta» i que seria «anys a venir mestre en Gai Saber».

A la Plana de Vic, a més de l'esmentat Samsonier Tocasons, que vallfogonejava fent dècimes, i del «que se titulava humilment Cantor del Rimentol», que no identifica i que devia ser un dels molts poetes entre festius i neoclassicitzants actius a Vic a mitjan segle, el jesuïta vigatà Joan Vinader s'incorporava «al magnífic concert dels *Trobadors nous*» seduït per la primera edició del Gaiter, que conegué «trobant-se en 1849 en lo realme de Bèlgica».

Tarragona, «que com un eco sempre respon amatenta a les grans iniciatives de la terra», era representada «amb son millor poeta», Francesc Morera, «qui es titulava *Lo Cantor del Francolí*».

La rogalia de Barcelona ho era per Pere Ventalló, el Cantor d'Egara, i per Josep Subirana, que era apotecari de Sallent, del qual destaca la seva campanya en pro de la prosa «en pàgines com no se n'escrivien allavors, ni se n'escriuen gaires ara».¹³¹

De Barcelona, cita en primer lloc els poetes «historiadors»: el ja esmentat Antoni de Bofarull i Víctor Balaguer (que «molt oportunament

131. Ja he indicat que Verdager, devers 1882, celebrava que «ja no són tot flors en l'arbre del renaixement literari de Catalunya; ja no són tot poesies de certamen, que naixen al matí per morir a la tarda» (veg. *supra*, n. 67).

amb lo nom de Trobador de Montserrat firmava sa primera poesia catalana»), adjectivats així com per remarcar que tenien un punt de partida sòlid per als poemes històrics, i Adolf Blanch, que, devers 1850, «dedicà una sentida balada amb lo títol de “La mort de Roudor”» (de fet *La muerte de Roudor*, en castellà),¹³² a Rubió i Ors. Si en aquest poema castellà Blanch tingué com a referent temàtic Rubió, que Verdaguer, a partir d'un vers de «Los cants del laletà», remarca que és qualificat per Blanch de «deliciós Gaiter», en aquest altre poema, en els dos romanços a la «Venjança d'en Corradí» que el 1851 li dedicava privadament¹³³ i encara més a «Obriu-li al trobador» i «Plora, nineta, plora!», inclosos el 1854 a *Fuegos fatuos*,¹³⁴ Rubió li era també referent de llengua.

Inclou entre els poetes barcelonins, «no podent-los estudiar a tots», el manresà Lluís Gonçaga de Pons i de Fuster, advocat en exercici a Barcelona, que Rubió i Ors caracteritzava com a «más familiar al género festivo»,¹³⁵ i que «se llença a cantar ses glòries», les de la llengua,

per lo salat Cardoner
i la sèquia manresana.

El degué escollir perquè era un poeta prolífic, col·laborador persistent de *La Antorcha Manresana* i amb ressò al *Diario de Barcelona*,¹³⁶ un dels versaires més ben representats a *Los trovadores nous* i present també a *Los trovadores modernos*, i president dels Jocs Florals de Barcelona de 1861, com Verdaguer fa constar: el romanç dedicat «A la llengua catalana» li donava peu a remarcar que era «una de les primeres poesies al·legòriques amb les que los poetes catalans de principis del renaixement comencen

132. Veg. RUBIÓ I LLUCH, «Prólech», p. LIV. Blanch s'hi referia com a «balada original dedicada a la persona de V.» en carta del 17 de juny de 1850 (comunicació d'Antoni Rubio i Guilleumas, que agraeixo).

133. Veg. RUBIÓ I ORS, *Breve reseña...*, p. 46.

134. Adolf BLANCH, *Fuegos fátuos. Poesías castellanas y catalanas de A. B.*, Barcelona, Imprenta de Bosch y Comp.^a, 1854, p. 35 i 42.

135. Veg. RUBIÓ I ORS, *Breve reseña...*, p. 45.

136. El 22 de desembre de 1858 el *Diario de Barcelona* li reproduïa el poema dedicat «Á la consagració del Illm. S. D. Joaquim Lluch, Bisbe de Canarias», *La Antorcha Manresana* (Manresa), 77 (19 desembre 1858).

de donar sortida a son desig de reivindicació», i a concretar la vinculació amb el Gaiter:

Oh, Gaiter, que et tinc al cor!
Oh, bon gaiteret de l'ànima!
Content sempre amb mon amor
i amb la corona que et guarda;
Déu te doni imitadors
com ja crec que algú n'aguaita.

Verdaguer tanca les referències a poetes barcelonins amb Josep M. de Torres i Eusebi Pascual i Casas, «un dels esdevenidors paladins de la democràcia», perquè amb ells «se desvetlla un altre riu de la terra catalana», tot fent referència a sengles poemes inclosos a *Los trovadors moderns*, respectivament a «Il·lusions tronxades», pels versos

A la vora del riuet
que s'anomena Besós,

i «A L**», en què canta «una nina bella» per la qual

estripà son tamborino
lo timbaler del Besòs.¹³⁷

Val a dir que Eusebi Pascual, en un dels dos poemes intitulats «A Barcelona», l'inclòs a *Los trovadors nous*, s'acostava millor a Rubió i Ors en trencar-hi la seqüència d'octavetes agudes amb una paràfrasi i una glossa d'alguns versos de «Barcelona»:

137. [VÍCTOR BALAGUER], *Los trovadors modernos. Col·lecció de poesias catalanas, compostas per ingenis contemporáneos*, Barcelona, Llibreria Nacional y Estrangera de Salvador Manero, 1859, p. 96 i 163]. Al manuscrit, Verdaguer no esmentava Josep M. Torres, que sí que ja consta a les proves compaginades, en les quals apareix ratllada l'estrofa del poema d'Eusebi Pascual de què dono els dos darrers versos i que no és ja a l'edició del «Record necrològic».

«Alça't, oh Barcelona! Alça't!
 Prou has estat vençuda i humillada.
 Mira que una corona
 millor que la perduda
 se reserva encara al català!»
 Que si en la guerra ton renom s'ofusca,
 pots brillar en records, Barcino hermosa:
 no els vulgues sepultar baix una llosa,
 que lo temps de tes glòries tornarà.¹³⁸

La Renaixença hauria tingut el focus inicial a Catalunya, on «la col·la» de trobadors, joglars, cantors i instrumentistes diversos «s'engrandí com arbre plantat amb bona saó i en millor terra, i el ressò de sos cants, no cabent ja dintre les fronteres de Catalunya, sortí terres enfora».

Verdaguer obre les referències als mallorquins que adopten pseudònims topogràfics amb Josep Taronjé, que publicà un recull de poemes sota el títol d'*El Trovador Mallorquí*, el 1883, amb portada (*Lo Trovador Mallorquí* a la portadella) i crèdits en llengua castellana i amb la versió castellana encarada de les «poesías escritas en mallorquí literario».¹³⁹

També ací Verdaguer estableix gradacions de qualitat en considerar «poeta de més vol» Jeroni Rosselló, que «en algunes poesies floralesques se posava el nom de Cançoner de Miramar, i en la més llarga i millor de ses obres, lo de Joglar de Mallorca», tot remarcant que, especialment en les poesies de caràcter narratiu i històric, va seguir «de lluny a lluny lo solc obert per les del Gaiter», que havia llegit en iniciar els estudis de dret a Barcelona, el 1843, segons una carta que li escriví anys després.¹⁴⁰ Hi afegeix la referència a «La rosa del Penedès», del menorquí Miquel Eugeni Caimaris, que obvia la lectura d'Aribau i parteix del model sentimental del Gaiter. Verdaguer la qualifica de «veritable imitació de l'illustre poeta que estudiam» i s'està de copiar-la per no abusar massa dels assistents a l'acte. La devia conèixer per la reproducció que en féu Joaquim M. Bover a la *Biblioteca de autores baleares*, a l'article dedicat a l'autor,

138. BOFARULL, *Los trovadors nous*, p. 42.

139. Tanmateix, utilitzava el català com a llengua de relació personal en un exemplar, que posseeixo, dedicat «A D. J. Lluís Pons, en recordansa».

140. Veg. RUBIÓ I LLUCH, «Prólech», p. LVI-LVII.

reproduït i ampliat a la *Biblioteca de escritores menorquines*, de Bernat Fàbregues i Sintes, al seu torn reproduït a l'edició, pòstuma, de la novel·la en llengua castellana *Sor Águeda Ametller*.¹⁴¹

Les referències als poetes balears es tanquen amb la de Marià Aguiló, el més transcendent i valorable, que «del bressol de Ramon Llull [...] vingué a Catalunya» i que «havia de ser lo predicador de sa llengua i l'apòstol de sa poesia». Verdaguer, amb justícia i coneixement de la seva obra, no fa dependre de ple de l'activitat poètica del Gaiter les seves aportacions al nou tresor poètic català, però destaca que, per llur amistat primerenca, «al posar los peus en terra en lo moll de Barcelona, la primera mà que estrenyia era la del Gaiter del Llobregat». Tomàs Aguiló, en una carta del 3 de gener de 1844, demanava a Rubió i Ors que atengués Marià Aguiló, a punt d'arribar a Barcelona, i li donava els motius del seu interès:

[...] yo he sido su director, tú has sido su antorcha, yo disparté su ambición, tú has excitado su fantasía, él ha seguido mis impulso[s] pero ha copiado tus modelos. Sin los versos de la Palma él no hubiera sido poeta, sin el Gayter de Llobregat no fuera poeta mallorquín ni poseería el tono y el estilo que posee [...].¹⁴²

El mateix dia 3, a punt d'anar-se'n a Barcelona, Marià Aguiló dedicava «A D. Joaquim Rubió i Ors» el poema «Comiat»:

L'empendre carrera de Palma m'allunya;
[...]
Mercès a un poeta que l'Illa celebra,

141. Miquel Eugeni CAIMARIS, *Sor Águeda Ametller : Novela historica de la última invacion turca en Ciudadela de Menorca. Por D. Miguel Eugenio Caimaris*, Ciutadella, Imprenta y Librería de Salvador Fàbregues, s. d., p. 4-7. Aquesta novel·la es trobava en procés de redacció el 1848, però no fou publicada fins els anys 80 (veg. Josefina SALORD RIPOLL, «Pròleg» a Miquel Eugeni CAIMARIS, *Sor Águeda Ametller : Novella històrica de la invasió turca de 1558*. Facsímil de la primera edició, Ciutadella, Edicions Nura, 1987, p. v-xviii).

142. Tomàs AGUILÓ i FORTEZA; Joaquim RUBIÓ i ORS, *Correspondència...*, p. 92, i RUBIÓ i ORS, *Breve reseña...*, p. 43; veg., també, Joan MAS i VIVES, «La influència de Tomàs Aguiló i Josep Maria Quadrado en la formació de Marià Aguiló», a *La construcció d'una identitat : El debat ideològic i cultural entorn de J. M. Quadrado i J. Ll. Pons i Gallarza*, Palma, Lleonard Muntaner Editor, 2008, p. 31-55.

company meu i mestre, quan salt del vapor
a dins Barcelona, l'abraç hi esper rebre
d'un altre poeta, d'un nou trobador.
Ciutat nomenada, n'hauré excel·lent guia
si em mostra tes joies ton tendre *Gaiter*!
Per dur-li ma carta, veuré el mateix dia
l'artista simpàtic En Pau Piferrer? [...]¹⁴³

Verdaguer comença les referències als poetes valencians invocant una carta del «romàntic Arolas» a Rubió i Ors en què li deia que «la lectura de sos versos lo tornava a la ditxosa edat en què sa mare lo gronxava en lo bressol», fet que relacionava amb un vers, «En llemosí sonà lo meu primer vagit», de «La pàtria» d'Aribau.¹⁴⁴ Esmentava també la dedicatòria de *Cuento de hadas*, «que es pot veure en l'edició que de ses obres se féu a Barcelona».¹⁴⁵

Del cercle d'Arolas esmenta Vicent Boix, «que prengué lo bonicoi títol de Trobador del Túria», i Pasqual Pérez, del qual destaca el fet que obrí les pàgines d'*El Conciliador* a Teodor Llorente, «iniciador del renaixement de les lletres valencianes», inspirat, segons la coneguda carta escrita tardanament a Rubió i Ors, per «la lectura del *Gaiter del Llobregat* del senyor Rubió i Ors; estos foren los primers versos catalans moderns que coneguí, i quedí tan encisat d'aquella nova parla poètica, que no poguí ja traure-me-la del cap». Ell i Querol —ho he avançat a propòsit dels jocs florals valencians de 1859— reberen de «son segon mestre»,

143. Marià AGUILÓ, «Comiat», a *Poesies completes de Marian Aguiló: Varia – Embriaguesa: Llibret de consells*, Barcelona, Il·lustració Catalana, [1925], p. 7-13.

144. «Los versos de V. me adormecen suavemente, y puedo asegurarle que vuelvo a la niñez con su lectura, y que su cadencia es el arrullo de mi madre (perdida en esa edad dorada) que me mece en la cuna: | En llemosí sonà lo meu primer vagit | quan del mugró matern la dolça llet bevia. | En llemosí al Senyor pregava cada dia | e càntics llemosins somiava cada nit | (versos de Aribau)» (carta del 13 de setembre de 1842; és la carta de què Rubió i Lluch dóna un fragment diferent, no utilitzat per Verdaguer (veg. RUBÍO I LLUCH, «Prólech», p. LIV, n. 1, i JORBA, *A propòsit de la primeríssima ...*, p. 63). Agraïxo a Antoni Rubió i Guilleumas el fragment transcrit i informació relacionada.

145. Subtitulat «Dedicado por Juan Arolas al jóven poeta barcelonés don Joaquin Rubió, autor de las poesías lemosinas: *Lo Gayté del Llobregat*» (Joan AROLAS, *Poesías de D. Juan Arolas*, Barcelona, Imprenta del Constitucional, 1842, p. 195-205).

Marià Aguiló, «l'encoratjadora unció en la Biblioteca Provincial de València». I recorda, donant-li'n el peu uns versos de les *Rimes catalanes* de Querol, el nom de Tomàs Villarroya, «qui és l'Aribau de València».

Llorente i Querol portaren a les files renaixentistes «Ferrer i Bigné, Iranzo, Labaila i a tot lo bell estol del Rat Penat», el darrer dels quals «confessa sa filiació literària amb aqueixos mots que recorden los de Llorente: “El *Gaiter del Llobregat* fue el libro que me inspiró el amor a la poesía lemosina”». ¹⁴⁶

«Part dellà les muntanyes regalades del Canigó», on Verdaguer tingué predicament i amistats duradores, la proposta literària del *Gaiter* havia estat divulgada relativament tard. Verdaguer esmenta l'amistat de Rubió i Ors amb Tastú (amic de «Raynouard, de Francesc Aragó, de Pròsper Bofarull i del bisbe Torres Amat», que realçaven l'amistat d'un jove Rubió) i un projecte compartit «de publicar e il·lustrar quelcom de l'antiga literatura provençal», el 1844, i cau en l'anacronisme de posar Tastú, «després de mossèn Salamó, autor del popular llibre *La regla de vida*», a l'inici d'una nova situació d'ús de la llengua catalana com a llengua literària, tant si es referia a la traducció del poema «Los contrabanders» de Béranger, el 1833, com, més improbablement, bé que va ser donada a conèixer a la *Revue des Langues Romanes*, el 1888, a la carta escrita en català el 1833 mateix al romanista provençal François Raynouard, ¹⁴⁷ que de fet no tenia relació sinó amb un ús consuetudinari circumstancial de

146. Segons Verdaguer, aquests mots serien d'*Ecos de la juventud* (recull de «poesías castellanas» i de «poesías valencianas» de Labaila), on no he sabut trobar-los: de fet havien estat adreçats a Rubió i Ors en carta de 28 de desembre de 1888, segons RUBIÓ I LLUCH, «Prólech», p. LVII. Al recull esmentat, Labaila hi publica «Amores que matan. Traduccion de Lo *Gaiter del Llobregat*», a la qual posa una nota que reproduïxo fragmentàriament: «Lo *Gaiter del Llobregat*: tal es el título de una magnífica colección de poesías catalanas originales de D. Joaquín Rubió y Ors, de la que en Barcelona el año 1859 ya se habían publicado dos ediciones [...]: el Sr. Rubió y Ors ha removido con dicho libro, cuya primera edición apareció en 1841, el gusto y la afición de los literatos catalanes a su antiguo lemosín, y desde entonces se ha escrito allí gran número de poesías lemosinas: el ejemplo y la tendencia natural de los hijos del país a todo lo catalán debían dar naturalmente este resultado [...] (Jacint LABAILA, *Ecos de la juventud, poesías de D. Jacinto Labaila*, València, Imprenta de José Rius, Editor, 1864, p. 57).

147. Veg. Pep VILA, «Lletres creuades entre Fèlix Torres Amat i Josep Tastú (1832-1838)», *Revista de Catalunya* (Barcelona), 23 (novembre 1997), p. 108-109.

la llengua en el medi en què es movia, però afavorit, aquest ús, per uns interessos filològics comuns. En tot cas, la traducció del poema era anterior als poemes del Gaiter i independent de les manifestacions d'estima de Tastú per la llengua —de «defensor de la llengua», com el qualifica Verdaguer—, com a erudit coneixedor i divulgador d'autors medievals a través de les *Memorias* de Torres Amat; i ni amb aquesta traducció ni amb cap altra possible iniciativa de Tastú no hi havia cap intenció de respondre a les propostes del Gaiter ni de fer-ne de pròpies, a diferència d'autors rossellonesos bastant posteriors.¹⁴⁸

Tampoc no era el cas encara de Pere Puiggarí, que

del cantor de Vallfogona
ha heretat la gargamella,

i que posa de manifest en els seus versos «la pervivència d'un sentiment de continuïtat amb la literatura del Principat dels segles anteriors».¹⁴⁹ Tanmateix, bé que no inclogué «La pàtria» d'Aribau (que ja havia arribat a Perpinyà el 1842)¹⁵⁰ a la petita antologia de textos que cloïa la *Grammaire catalane-française*, de 1852, hi incorporava no solament les onze darreres estrofes del poema «Barcelona», amb la traducció signada per J. Argiot,¹⁵¹ sinó un fragment breu del pròleg de *Lo Gaiter del Llobregat*, sota el títol d'«Apologia de la llengua Catalana».¹⁵² Verdaguer es refereix

148. Veg. Pep VILA, «L'estudi de la llengua i la literatura catalanes al Rosselló al segle XIX: balanç i estat de la qüestió», *Anuari Verdaguer. Revista d'Estudis Literaris del Segle XIX* (Vic), 18 (2010), p. 269-274.

149. Enric PRAT i Pep VILA, «Pròleg» a Enric PRAT i Pep VILA (eds.), *Poesia eroticoburlesca rossellonesa del segle XIX: Obres de fra Pere i Poésies catalanes écrites par Monsieur F. Jaubert de Passa*, Canet, Trabucaire, 2000, p. 15.

150. Per a la recepció de «La pàtria» d'Aribau al Rosselló, veg. JORBA, *A propòsit de la primeríssima* ..., p. 65-66.

151. Jacques Argiot (Perpinyà 1799-1869) va ser elogiat, amb motiu de la seva mort, com a traductor al francès d'odes i epodes d'Horaci, de la sàtira 13 de Juvenal, de l'*Essai sur l'homme* de Pope i de diversos textos bíblics i litúrgics (veg. E. FALIP, «Nécrologie», *Journal des Pyrénées-Orientales*, 46 (11 juny 1869), p. 2, i François CAMPAGNE, «M. Jacques Argiot et ses œuvres», *Journal des Pyrénées-Orientales*, 48 (18 juny 1869), p. 2; veg. també René NOELL, *Essai de bibliographie roussillonnaise des origines à 1906*, Prada, Revue «Terra Nostra», 1976, p. 176).

152. Pere PUIGGARÍ, *Grammaire catalane-française, à l'usage des français, obligés*

també a l'amistat de Rubió amb Antoni Puiggarí, nebot de Pere Puiggarí, «a qui un excés de modèstia no deixà escriure gaire, i, lo que és pitjor, no li deixà publicar res de lo que tenia escrit»: bàsicament, estudis d'epigrafia, de numismàtica, del llibre i la impremta, de morfologia i de lèxic, i un sobre els goigs, que restaren manuscrits.¹⁵³

També és presentat com a amic de Rubió «lo bo, lo tendre i patriarcal Justí Pepratx, qui acaba de baixar a la tomba, plorat de tots los bons catalans de ça i de lla dels Pirineus»: havia estat traductor de Verdaguer, a més de confident i protector cap al final dels anys de la seva postergació civil i eclesiàstica.¹⁵⁴ Verdaguer havia publicat una necrologia pocs dies abans de la lectura del discurs dedicada «al bo, al lleal, a l'estimadíssim amic de la meua ànima».¹⁵⁵

Esmentarà encara amb un cert èmfasi el clergue rural Josep Bonafont, que s'adjudicà el nom poètic rubionà de Pastorellet de la Vall d'Arles, «escaigudíssim per un poeta, sobretot per un rector de fora», amb el qual, «Delpont, en Payret, lo canonge Boher, i sobretot lo venerable bisbe Carsalade no seran pas los últims rossinyols que cantaran sota el Canigó en la llengua de Cabestany i d'Eiximenis».¹⁵⁶ No esmenta, en canvi, Pere Talrich, que trobà en el *Canigó* un punt de referència per als seus *Records del Rosselló*, que tenen impresa una dedicatòria a Verda-

ou curieux de connaître le catalan, des linguistes et des amateurs de la langue romane, Perpinyà, J.-B. Alzine, 1852, p. 92-93 i 105-111 (veg. RUBIÓ I LLUCH, «Prólech», p. LVIII).

153. Segons Jean CAPEILLE, *Dictionnaire de biographies roussillonnaises*, Perpinyà, Imprimerie-Librairie Catalane de J. Comet, 1914, p. 494-496. Pep Vila i Enric Prats incorporen uns epigrames i «Vàrios lemes per a rellotges de sol» a l'obra citada a la nota 150 (p. 138-142), recollits de la revista *Massana* (1975).

154. Veg. Lluïsa PLANS, «Estudi preliminar», p. 97-100.

155. Jacint VERDAGUER, «Perpetuinas : Enterro de Justí Pepratx», *Lo Pensament Català*, 36-37 (5-12 gener 1902), p. 281-282, juntament amb la necrologia de Josep Serra i Campdelacreu («À la memoria d'En Joseph Serra y Campdelacreu», p. 282-283) (veg. VERDAGUER, *Prosa*, p. 464-467). Verdaguer havia assistit al funeral de Justí Pepratx, a Perpinyà (veg., també, *supra*, n. 7).

156. Rubió i Lluch havia reproduït un text de Bonafont, en què manifestava tenir com a ambició única «la del Gaiter del Llobregat; llançar com un toc de some- tent, al remor del qual no quedí casi ningú que no despengi dels antics murs les arpes dels trobadors, tant temps ja mudes i abandonades» (RUBIÓ I LLUCH, «Prólech», p. LII, n. 2).

guer i que aquest li degué agrair en una carta no localitzada de l'any de la publicació del llibre, el 1887.¹⁵⁷

La relació d'imitadors i seguidors del Gaiter es clou, per interessos ideològics si més no tant com literaris, amb dos paràgrafs a manera d'excurs dedicats al poeta biscaí Antonio de Trueba, assidu col·laborador d'*El Genio* de Víctor Balaguer, signant Antonio T. y la Quintana uns poemes allunyats del costumisme que el caracteritzaria, al costat de Josep Coll i Vehí i Joan Mañé i Flaquer, que serien, com ell, trànsfuges d'un cert romanticisme liberal.¹⁵⁸ Verdaguer remarca que, «segons confessió pròpia, *El libro de los cantares del ciego Antón* és un tany del llibre de poesies del Gaiter del Llobregat»,¹⁵⁹ en les quals Trueba hauria trobat l'estímul per abandonar el «corrent de la poesia de moda pel camí de la imitació i dels motllos fets», trobar-se «a si mateix», trobar «la naturalesa» i cercar les arrels inspiradores en les seves Encartaciones nats, on trobarà algunes de les *coplas* populars que li seran, amb d'altres de molt

157. Segons la resposta de Talrich en carta de 29 de setembre de 1887 (Jacint VERDAGUER, *Epistolari de Jacint Verdaguer*, VI (1887-1888). Transcripció i notes per J.M. DE CASACUBERTA i J. TORRENT I FÀBREGAS, Barcelona, Barcelona, Editorial Barcino, 1981, p. 105-106). L'any següent, en una carta de dol a la seva filla, A. Brinquant, li escrivia que «sens haver tingut lo pler d'abraçar-lo, ha sortit d'aqueix món nostre estimat compatriç. N'hauran plorat de sentiment los rocs del Vallespir que li inspiraren sos darrers versos: "Vallespir, / dolç sospir", que caldria escriure en marbre en una de les altes muntanyes del Rosselló, com ho estan en l'hermós llibre a mi dedicat. Pobre Pere Talrich! Al volar-se'n al cel, vera pàtria del poeta, deu haver passat per aqueixes valls pirenaïques que foren son bressol, i deu haver saludat lo Canigó, les ermites rosselloneses, aon també roda encara la meua ànima» (VERDAGUER, *Prosa*, p. 960).

158. Veg. Manuel JORBA, «Josep Coll i Vehí, en l'òrbita de Víctor Balaguer», *Punt Diari*, 1000 (15 maig 1982). Cal rectificar-hi que Coll i Vehí nasqué a Barcelona i no a Torrent.

159. Totes les edicions, de la primera, de 1852, a la darrera que he vist, de 1864, es titulen *El libro de los cantares*. Al primer poema, un romanç titulat «Introducción», cadascuna de les quatre tirades acaben amb el vers «Antón el de los Cantares» i a la sisena edició el romanç passa a titular-se «Antón el de los Cantares». A l'anotació al *cantar* tretzè, reproduceix, a partir de la cinquena edició (1862), la versió catalana de «La perejilera», un dels *cantares* traduïts per Francesc Pelai BRIZ, «*Lo llibre dels cantis* de D. Antoni de Trueba. Fragment d'est llibre posat al català per Francesch Pelayo Briz», *Revista de Catalunya*, II (1862), p. 285-288, 333-336, 381-384, 429-432 i 472-474 («La juli-vertera, a la p. 336).

diversos llocs, el seu punt de partida favorit, juntament amb els romanços de cec.¹⁶⁰ Verdaguer destaca també que l'interès per la poesia del Gaiter havia portat Trueba a traduir el poema «Mos cantars», de l'edició de 1841, seduït segurament pel títol, i a publicar-lo a la revista *La Lira Española*, tot declarant-se «entusiasta admirador del Gaiter» i lamentant que les seves poesies no fossin «més conegudes en les terres de Castella». La traducció, «Mis cantares», hauria volgut ser, en mots de Trueba mateix, una petita reparació de la «injustícia» que no s'haguessin traduït aquestes poesies «de un mérito superior al de cuantas producciones extranjeras ensucian nuestras prensas».¹⁶¹

160. Verdaguer degué conèixer l'article de Trueba adduït quasi de passada per Rubió i Ors a *Breve reseña* (p. 56): «[...] Al fin la casualidad trajo á mis manos *Lo Gaiter del Llobregat*, le leí, le aprendí de memoria, y tal impresión hizo en mí que, creyendo haber desaparecido de repente las tinieblas que hasta entonces me habían cegado y hecho caminar por la senda del error, sustituyéndolas un torrente de luz que ponía manifiesta a mis ojos la senda de la verdad, condené al fuego todos los versos que hasta entonces había compuesto, menos algunos con que me había entretenido tímidamente y solo como desahogo de mi corazón y satisfacción de mi gusto, que solo Dios y yo habíamos de conocer, y me propuse admirar y saborear desde entonces a todo poeta que me pareciese digno de ser admirado y saboreado, y no imitar a nadie más que a la naturaleza en general y a mi mismo en particular, aunque el mundo entero me silbase y todos mis sueños de gloria literaria se desvaneciesen para siempre.

»No recuerdo en qué librejo mío vine a decir, tratando de justificar el “yo”, que es satánico, por ejemplo, en las Confesiones de Rousseau, y es santo, por ejemplo, en el Yo pecador de la Iglesia Católica y en las Confesiones de San Agustín: “Yo no soy yo cuando estudio a la humanidad, porque entonces necesito un hombre para mis estudios, y como el que tengo más a mano y más conozco soy yo, echo mano de mí mismo.” Pues bien, amigo mío, cuento a V. esto que me pasó antes y después de leer *Lo Gaiter del Llobregat* porque es lo que pasó antes y después de leer el mismo libro a muchos de los que se hallaban en mi caso en aquella década de 1835 a 1845, en que la poesía castellana despertaba llena de vigor y fe después de un sueño muy triste y muy largo, y caminaba poco menos que a tientas, restregándose los ojos medio abiertos, y la poesía lemosina carecía aún de un Salvador que le dijese: “¡Lázaro, levanta!” [...]» (Antonio de TRUEBA, «Lo Gaiter del Llobregat. Sr. Director de *La Ilustracion Española y Americana*», *La Ilustracion Española y Americana* (Madrid), suplement al número 43 (22 novembre 1875), p. 334).

161. Els mots catalans citats entre cometes provenen de la paràfrasi que Verdaguer fa de la nota introductòria posada per Trueba a la traducció del poema (Antonio T[RUEBA] Y LA QUINTANA, «Literatura», *La Lira Española* (Barcelona), 1 (18 octubre 1846), p. 3), en la qual diu que es proposa traduir tot *Lo Gaiter del Llobregat*. Les

Verdaguer afegeix encara que Trueba «no parà fins a escriure en català una estrofa dedicada a Rubió», que, proporcionada segurament dels apunts de Rubió i Lluch, incorpora al discurs.

Rubió tenia, doncs, al final dels anys cinquanta i com a resposta a la seva crida, «deixebles agambadors, no solament en tots los indrets de Catalunya, sinó també al voltant d'ella»; és a dir, poetes que ja podien volar sols i que ara tenien còmplices o homòlegs arreu arreu, per bé que eren «arreplegadissos», i, doncs, desconnectats i inconscients d'haver guanyat «una gran batalla» sobre la regressió activament volguda o passivament acceptada de l'ús culte de la llengua catalana i de la importància que potencialment podien tenir com a conjunt. Són anomenats encara «joglars de la poesia», però la majoria ja no els distingia la «divisa joglaresca, sinó el llaüt de trobador, puix trobadorenc era més que altra cosa», és a dir ni vallfogonesc ni joglaresc, «lo renaixement que ací puntejava».

Los trovadores nous i *Los trovadores modernos* haurien tancat uns «temps, que podríem anomenar de transició per nostra literatura», en què, coincidint amb els primers Jocs Florals i amb la publicació de la segona edició de *Lo Gaiter del Llobregat*,¹⁶² «tot trobadorejava a Barcelona»:

notes que Rubió i Lluch facilità a Verdaguer devien incloure la nota introductòria esmentada, que seria reproduïda a continuació de la versió castellana del poema al darrer volum de l'edició poliglota de les obres de Rubió i Ors (RUBÍO I ORS, *Lo Gayter del Llobregat...*, IV, p. 283-287). La traducció és, òbviament, posterior a la col·laboració de Trueba a *El Genio*, però en aquesta edició Rubió i Lluch data el poema i la revista, que diu que es publicava a Madrid, el març de 1843. Rubió i Lluch no devia disposar del número sencer de la revista, sinó només del full de la traducció, en què apareixia la data del 5 de març de 1843 al peu d'un article de Pau Piferrer, la necrologia de «D. Miguel Ribera, profesor de piano», reproduït amb les correccions i addicions que ell mateix havia escrit en un exemplar de *La Corona* (8 març 1843; veg. Ramón CARNICER, *Vida y obra de Pablo Piferrer*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1963, p. 253). La primera versió havia estat reproduïda a *Almacén de Frutos Literarios* (6 juny 1844).

162. La data de 1858 del peu d'impremta és la de l'inici de la publicació, perquè el pròleg és datat el desembre de 1858 i el poema dedicat al seu cunyat, «Al Illustríssim Senyor D. Joaquim Lluch en lo dia de la sua consagració com Bisbe de Canarias», ho és el 12 de desembre al *Diario de Barcelona* (14 desembre 1858) i a *La Antorcha Manresana*, 77 (19 desembre 1858), i perquè és a finals de 1858 i principis de 1859 que s'anuncia que «se publicará per entregues alternades de 32 o 48 pàgines, en 4t. prolon-

En 1858, lo incansable Antoni de Bofarull publicava lo valios llibre *Los trovadors nous*,¹⁶³ posella, o no sé si diga joieller, a on estojaren sa millor inspiració tots los poetes de la terra; en ell surten fins los noms de Roca i Cornet, de Permanyer i de Balmes. Un any més ençà, Balaguer imprimia *Los trovadors moderns*, llibre en què figuren los noms de gairebé tots los vells i, a més, los d'algun aucell de la darrera volada, que acabava de sortir de l'ou. Los joglars de la poesia, doncs, no eren ja una cobla de quatre músics de poble dels qui van a tocar per los aplecs i festes majors; eren un vol, eren tot un exèrcit, l'exèrcit de la poesia novella. Sos soldats eren arreplegadissos i vinguts de totes bandes, mes, sense tenir-ne esment, havien donada una gran batalla, de la que sortiren guanyadors.

Verdaguer fa avinent que Rubió i Ors havia estat protagonista, com a poeta premiat per un poema en llengua catalana, en un acte solemne i públic, amb motiu del lliurament dels premis, el 1842, del concurs convocat per l'Acadèmia de Bones Lletres, i, el 1859, com a mantenidor dels primers Jocs Florals de Barcelona. El 1842, el premi atorgat a *Roudor de Llobregat* havia significat una ocasió inèdita per al prestigi de la llengua i de l'autor del poema, inspirat en «la conquesta d'Atenes i de Neopàtria per los catalans, és a dir, lo fet més gran de nostra història, la veritable i meravellosa epopeia de nostra nissaga». La participació en l'organització i la celebració dels primers Jocs Florals, després dels anys passats a la universitat de Valladolid, la inclusió de diversos poemes seus a *Los trovadors nous* i la publicació simultània de la segona edició de *Lo Gaiter del Llobregat* li retornaren si més no una part de la presència pública que li havia faltat.

Al capdavant, doncs, hi havia hagut, amb els Jocs Florals, des de la perspectiva de l'ocasió del discurs de Verdaguer, el dia del «triomf» per a la proposta programa de Rubió i Ors, triomf que també ho era «per l'au-

gat, de bon paper i esmerada impressió, a dos rals» (*Diario de Barcelona* (25 desembre 1858); *La Antorcha Manresana*, 80, 9 gener 1859). Devia quedar enllestit dins el mes de març, perquè l'Acadèmia de Bones Lletres acorda agrair a l'autor, a la sessió de l'1 d'abril de 1859, l'exemplar regalat, no esmentat en sessions anteriors (Reial Acadèmia de Bones Lletres, *Libro 3º de Actas...* [26 març 1858 - 23 novembre 1885]).

163. Un extens prospecte, en llengua catalana, de *Los trovadors nous* era publicat al *Diario de Barcelona* el 28 de novembre de 1858, que també els anunciava el 2, 5, 12 i 19 de desembre.

tor de la immortal “Oda a la pàtria”, i per l’inspiradíssim Aguiló, amic coral de tots dos». ¹⁶⁴ I ell i tots els altres havien fet possible una inflexió visiblement favorable a l’ús literari de la llengua catalana, més enllà dels simples cercles dels poetes, reflectida, per exemple, en les cròniques barceloneses de Gaietà Cornet i Mas publicades a *La Antorcha Manresana* referents a la publicació de *Los trovadores nous* i als primers Jocs Florals de Barcelona:

[...] *Proves de que lo catalanisme va augmentant. — Los trovadores nous.* [...] lo esperit del segle és de catalanisar-ho tot, dec seguir pues lo esperit del segle. Que aquest és l’esperit del segle, a més de les altres proves que altres vegades hi donat, diré que l’obra que se publica en esta, titulada *Los trovadores nous*, amb la que se dona a llum una preciosíssima collecció de poesies catalanes escrites per autors també catalans i contemporàneos és una prova convincent. Quina alegria he tingut jo al llegir per les cantonades escrit en català un gran cartell d’anunci d’aquest monument aixecat a la literatura catalana. No hi ha remei, hem de catalanisar-ho tot si volem salvar la nació, la societat i fins la religió de nostres pares. Siguem catalans de cor, de paraules i de fets. ¹⁶⁵

Los jocs florals [...]. Siga’m permès en honor de la festa que ha celebrat Barcelona en obsequi de nostra literatura que escriga la present revista en llengua catalana [...]. Los que acostumen llegir *La Antorcha* poden considerar ja lo gust i satisfacció que tot bon català tingué a l’assistir a la tan solemne festa dedicada a nostra estimada llengua, pues des de la una del migdia en què començà la funció fins a dos quarts de quatre en què s’acabà, no se parlà altre idioma més que lo català. ¹⁶⁶

Per a Verdaguer, els poetes de *Los trovadores nous* i *Los trovadores moderns* modernitzaven la poesia incorporant els temes de la història pròpia i arraconant els de l’antiguitat clàssica («ells arrancaren lo trident de les mans de Neptú, per tornar-lo a Roger de Llúria i a nostres immortals reis

164. «De tots dos», és a dir de Rubió i de Verdaguer.

165. [Gaietà CORNET I MAS] LO CRONISTA DE VORA MAR, «Crònica barcelonesa», *La Antorcha Manresana* (Manresa), 76 (12 desembre 1858).

166. Gaietà CORNET I MAS, «Crònica barcelonesa», *La Antorcha Manresana*, 97 (8 maig 1859). Sobre els canvis de llengua a les seves cròniques, veg. JORBA, *A propòsit de la primeríssima recepció...*, p. 86-87.

del Casal d'Aragó») que era alhora la del «temple gelador del paganisme, ja socavat per la titànica i ensems cristiana generació que els precedia, i en lo trono de Júpiter hi havia tornat lo Déu de l'Evangeli, qui és lo Déu d'ahir, lo d'avui i lo de sempre, com diu sant Pau». El component ideològic li fa concebre el «classicisme» com un obstacle perquè l'home vegi la naturalesa «tal com és, bella i encisadora sense disfresses de cap mena», de tal manera que «la nova i flamanta poesia de l'esdevenidor», la del segle romàntic, hauria nascut simplement del suposat retrobament, o potser descobriment, d'una naturalesa mai no vista «sense disfresses de cap mena». Eduard Valentí ja va remarcar que la «pietat primària i excloent» de Verdaguer, que volia obrar conseqüentment amb la convicció que les «boires que enterbolien els ulls dels homes eren les de l'error i del pecat», podia explicar la seva convicció que «els clàssics» s'interposaven «com un vel entre la natura i nosaltres».¹⁶⁷ Classicisme, o neoclassicisme, i paganisme, doncs, haurien anat plegats, indestriables l'un de l'altre, i tots dos alhora haurien infectat formalment, temàticament i ideològicament la poesia anterior al romanticisme (que tindria, per a Verdaguer, al llarg del segle, nous i potents focus d'infecció).

La ideologia assimilada per Verdaguer a partir de Col·lell i d'altres dels artífexs de l'ideari del primer catalanisme conservador forjat pel grup de Vic el portà a escriure un «Himne carlí», segurament el 1872, de què Ricard Torrents ha donat alguns versos, que relaciona amb altres versos i amb *Canigó*, i, de fet, amb el conjunt de la seva obra:

[...] si bé Verdaguer, seguint l'evolució del seu grup, fou assimilat per la Restauració borbònica que l'atrapà en les daurades malles del palau de Comillas, la seva ideologia es mantingué inalterada al llarg de tota la seva trajectòria. Inalterada i operant fins i tot, o sobretot, quan escrivia *Canigó*, on vessà generosament en imatges poètiques esplèndides les seves idees sobre Catalunya, però també les seves obsessions sobre el bé i el mal, sobre l'Església, la Religió, el destí de les nacions i dels homes.¹⁶⁸

167. Eduard VALENTÍ I FIOL, «Presència de la tradició clàssica en la Renaixença catalana», a *Els clàssics i la literatura catalana moderna*, Barcelona, Curial, 1973, p. 41.

168. Ricard TORRENTS, «Sobre els corrents ideològics en el *Canigó* de Verdaguer», a *Verdaguer. Estudis...*, p. 244.

De manera que fe i pàtria (i per tant fe i literatura, perquè sempre l'obra literària catalana, com deia a León Pagano, era obra patriòtica) seran sempre indestriables, i els enemics de la fe ho seran també de la pàtria:

Maria, en vostre jardí
dues feres hi han entrades:
la secta dels francmaçons
i la secta protestanta;
traieu-les, Mare de Déu!
Catalunya us ho demana,
que els enemics de la fe
són enemics de la pàtria.

Aquests versos del manuscrit del poema «A la Verge del Mont», publicats per Ricard Torrents, no foren inclosos a la versió definitiva del poema, a *Pàtria*:

Cal recordar que aquestes expressions responen a la fraseologia de combat dels catòlics del segle XIX arreu d'Europa? En l'evolució personal del poeta manifesten, d'una banda, l'autocensura que s'imposà en més d'una ocasió i per més d'un motiu [...]. De l'altra banda, manifesten la radicalitat de les seves conviccions ideologicoreligioses que a no trigar gaires anys el portarien fins els exorcismes, una derivació «pràctica» de la seva concepció de la lluita contra el mal.¹⁶⁹

Verdaguer va ser no tant un ideòleg com «un transmissor d'ideologia que segueix amb fidelitat les directrius de l'Església, com a institució, i, en particular, de la catalana».¹⁷⁰ De vegades, però, el geni poètic se sobreposa al «món dogmàtic» i es produeix, en mots de Segimon Serrallonga, «un hiatus, un avenc per on s'escolaria la ciència astronòmica moderna» i escriu versos com els de «Plus Ultra» o d'«A les estrelles», en els quals «sorpren la tesi de la infinitud del món còsmic, el material».¹⁷¹

169. *Id.*, p. 244-245

170. Joaquim MOLAS, «Ricard Torrents i els estudis sobre Verdaguer: una aproximació», a TORRENTS, *Verdaguer. Estudis...*, p. xv.

171. Segimon SERRALLONGA, «Les ascensions de Verdaguer : De la mitologia a la mística», *Serra d'Or*, 506 (febrer 2002), p. 21.

No és estrany, doncs, que les conviccions i les vivències religioses dominants en la trajectòria personal i poètica de Verdaguer el portessin a destacar la «gran fe» religiosa de Rubió i Ors, acrescuda a la seva vellesa:

[...] com aqueixa virtut sol créixer a l'acostar-se a les clarors de l'eternitat, en sos últims anys s'havia ensenyorit de la seva ànima, no deixant en ella gaire espai per los altres dos mots del lema *floralesc* [...].

Era evident de sempre, tanmateix, tant la fe interioritzada com la subjecció pràctica a la moral i al dogma catòlics, fins al punt que no és exagerat d'afirmar que fe, moral i dogma des de l'inici de la seva activitat van condicionar la seva obra literària, creativa i crítica i la seva obra d'historiador i assagista, i per això no considero ocios d'acabar aquesta mirada sobre Rubió i el seu temps, feta a partir de la mirada de Verdaguer, amb una sintètica mirada més directa a l'ideari de Rubió i Ors.

En mots de Joan Illas i Vidal, l'obra de Rubió i Ors estava conscientment condicionada per la subordinació a la religió:

[...] se enlazan [...] de tal modo el amor y la religión que, santificando [*llegiu* sacrificando] el primero por la segunda, llega en cierto modo a formar parte del *dogma*. Pero no solo el amor sino hasta el deseo de gloria está subordinado a la religión en *Lo Gaité del Llobregat* [...].¹⁷²

172. [Joan ILLAS I VIDAL] UN CATALAN, «Lo Gaité del Llobregat». A propòsit d'algun estudi concret, li seria retret anys a venir que «ne donne d'autres preuves que sa propre conviction, appuyée sur des raisons de sentiment ou de convenance; or, ce n'est avec des sentiments que l'on écrit l'histoire» (Ed. BLANC, «*Brunequilde y la sociedad franco-galo-romana en la segunda mitad del siglo VI*, par D. Joaquín RUBÍO Y ORS. Barcelona, Impr. Jaime Jepús, 1880, petit in-4º de 196 pages», *Revue des Questions Historiques* (París), 28 (1880), p. 675). Segons la dada facilitada per Antoni Rubió Guilleumas, a qui l'agraeixo (no he localitzat cap exemplar d'aquesta obra de Rubió i Ors a les biblioteques públiques de Barcelona), el títol complet és: *Brunequilde y la sociedad franco-galo-romana en la segunda mitad del siglo VI. Estudio histórico-crítico leído en las sesiones de la Real Academia de Buenas Letras, del 7 de febrero [sic] y 6 de mayo de 1870, por su autor D. Joaquín Rubió y Ors, socio de número, y actualmente decano y presidente de la misma*. Segons l'original de les actes (Reial Acadèmia de Bones Lletres, *Libro 3º de Actas...*), la primera sessió de lectura era del 7 de gener (també segons MIRET, *Dos siglos...*, p. 332).

Anys després, un alumne seu, i en nom dels seus condeixebles, elogiava conjuntament

[...] al escritor fácil y correcto; al literato castizo y elegante; al orador claro y elocuente; al catalanista decidido y entusiasta; al poeta del sentimiento y de la fe; al católico cuyas palabras se adaptan siempre a los dogmas de la Iglesia; al eminente patricio que confunde en uno solo su amor a la patria y a Dios; y finalmente al ilustre catedrático que por espacio de treinta años viene siendo constante campeón de la Verdad, de la Justicia y de la Fe, en la cátedra universitaria de Barcelona, pulverizando con sus incontestables razones y datos históricos irrecusables, los errores y los sofismas que la ciencia moderna quiere injertar en la historia [...].¹⁷³

A l'esmentat poema «Lo Gaiter del Llobregat», escrit el mes d'abril de 1899, pocs després de la mort de Rubió i Ors, Verdaguer havia obviat referir-se, per tal de concentrar-se en l'evocació del poeta, a la seva exemplaritat i bel·ligerància religiosa, qüestió que al discurs se sent empès a esmentar, per oportunisme o per oportunitat estratègica, donat l'auditori relativament divers, i pel pes objectiu que creences i apologètica van tenir en el seu personatge, com posà de manifest el seu fill Antoni Rubió i Lluch:

La fe religiosa fue el amor que llenó en su edad madura por completo su corazón, y convirtió al antiguo campeón de la lengua catalana, en apóstol infatigable de otra causa más santa. En el magisterio, en la vida social y en la literaria, el distintivo más saliente de su personalidad fue este infatigable apostolado del catolicismo. El cruzado de la fe, como el guerrero medioeval, no debía, según él, colgar nunca su armadura [...].¹⁷⁴

173. Raimon ISAURA, *Discurso de gracias pronunciado por el alumno Raimundo Isaura á nombre de sus condiscípulos en contestacion al del señor catedrático Don Joaquín Rubió y Ors á la conclusión del curso académico de historia del 1878 al 1879 en la Universidad Literaria de Barcelona*, Barcelona, Imp Tasso, [1879], p. 6

174. Antoni RUBIÓ i LLUCH, «Noticia de algunos apologistas seculares contemporáneos de Balme», a PIUS X *et al.*, *Centenario de Balme. Actas del Congreso Internacional de Apologética. Vich VIII-XI septiembre MCMX*, II, Vic, Imprenta de L. Anglada, 1916, p. 278.

Tractant de Rubió i Ors, Verdaguer es podia moure al seu discurs en un camp ideològic i pràctic que li era pròxim com a clergue preocupat per la consideració social del catolicisme i per les dissensions i controvèrsies internes o públiques de les faccions integristes i carlines, amb Fèlix Sardà i Salvany com a abanderat, enfront de dirigents eclesiàstics, com el bisbe Manuel María de Urquinaona, i de clergues i laics moderats, com, respectivament, l'escolapi Eduard Llanas i Joan Mañé i Flaquer i Joaquim Rubió i Ors mateix. Formaven part aquests darrers del grup anomenat dels «mestissos», és a dir, del de Pidal y Mon i la Unión Católica, lligada a Cánovas del Castillo, que tenia com a òrgan d'expressió *El Criterio Católico*, que Rubió dirigí, i el *Diario de Barcelona*, dirigit per Mañé i Flaquer, enfront dels integristes i dels seus òrgans més influents, la *Revista Popular* de Sardà i Salvany i *El Correo Catalán* de Lluís Maria de Llauder, diferenciats tots dos grups d'un tercer corrent format pel clergat catalanista encapçalat per Josep Torras i Bages i Jaume Collell amb *La Veu del Montserrat*.¹⁷⁵

Rubió i Ors reunia les dues «qualitats», el patriotisme i la fe, que Verdaguer hauria volgut trobar en tots i cadascun del homes de la Renaixença, perquè era justament un dels «gegants de la idea i de la fe», que «vivía per la fe i per sa filla primogènita la caritat». Per això finalitzarà el seu discurs evocant llur encontre a l'església de Betlem i destacant l'esforç amb què presidí, «trèmol i alacaigut», com a rector de la universitat (havia pres possessió del rectorat dos dies abans, el dia 29 de març) la funció del divendres sant, explicada poèticament per la coincidència de diada amb la desclosa poètica i amorosa de Dante, Petrarca i Ausiàs Marc.

Rubió i Ors mateix havia escrit, el 1837, que «el romanticismo no puede pasarse sin la religión, del mismo modo que la antigua poesía clásica».

175. Veg. Joan PUIGBERT I BUSQUETS, «*Lo Rossinyol*, un setmanari integrista gironí (1885-1887)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 26 (1982-1983), p. 405-423. Representen «els corrents extrems en què, en l'àmbit de l'Església catòlica d'Europa del segle passat, es van polaritzar les tendències entorn del paper que la mateixa Església havia de representar enmig d'una societat majoritàriament organitzada segons els principis de la doctrina liberal» (Joan BONET I BALTÀ; Casimir MARTÍ I MARTÍ, *L'integrisme a Catalunya. Les grans polèmiques: 1881-1888*, Barcelona, Ediciones Vicens-Vives, 1990, p. 1).

sica no podria existir sin la mitología».¹⁷⁶ I la ideologia el portava a fer-se abanderat del romanticisme historicista, i per això a rebutjar noves propostes com les de *Le juif errant*, d'Eugène Sue (en cert sentit, un equivalent ideològic del Zola rebutjat per Verdaguer),¹⁷⁷ en una *Memoria crítica* llegida a la Sociedad Filomática el 1845, escrita a la vista de les traduccions publicades entre 1844 i 1845 i de la rebuda entusiasta en el cercle de Víctor Balaguer (que ho era també de Josep Coll i Vehí i Joan Mañé i Flaquer), especialment a la revista *El Genio*, i amb relació a la polèmica sobre el lloc de la novel·la com a gènere en la literatura moderna:

Si [la novel·la] ha adquirido de algunos años a esta parte una preponderancia tan visible sobre los demás ramos de literatura [...] débese a nuestro entender (y téngase presente que en esto seguimos la opinión de los más profundos estéticos alemanes) a que es la que más en armonía está con el modo de ver el universo en nuestros tiempos [...].

La culpa, pues, no está en la novela, en el instrumento, sino en el hombre que lo maneja [...].

Ved ahí, pues, que, según el autor, el espíritu del bien es profundamente anticatólico; ved ahí, pues, que la filosofía es la única que puede hacer buenos y felices a los pueblos; ved ahí, pues, que hace dieciocho siglos que la humanidad marcha por una senda falsa y por la cual le será imposible, por más que se afane, llegar al porvenir de dicha con que sueña.¹⁷⁸

176. Joaquim RUBIÓ I ORS, «La mitología», *El Vapor* (16 abril 1837). Reprodueixo i poc o molt reelaboro una part de l'entrada «Rubió i Ors, Joaquim» publicada a Antoni SIMON I TARRÉS (dir.), *Diccionari d'historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 1.038-1.041.

177. Veg. VERDAGUER, «Parlament [...] de Sant Martí de Provençals», p. 3 («Parlament de Sant Martí de Provençals», a VERDAGUER, *Prosa*, p. 414), i MOLAS «Notes sobre la poètica...», p. 172-174.

178. Joaquim RUBIÓ I ORS, *Memoria crítica literaria sobre el Judío errante leída en la sesión pública de la Sociedad Filomática el 30 de noviembre de 1845, por D. Joaquín Rubio y Ors, individuo de la misma*, Barcelona, Imprenta de José Rubió, 1845, p. 4, 6 i 14 (reeditada a Sevilla l'any següent, segons la «Bibliografía de les obres de D. Joaquín Rubió y Ors (1837-1898)» publicada a continuació del discurs de Jacint Verdaguer (p. 35-47); veg., també, RUBIÓ I LLUCH, *Noticia de algunos apologistas...*, p. 278, n. 1). El cronista anònim de la sessió de la Sociedad Filomática s'estranya que «los individuos de la Sociedad filomática permitiesen en su sesión pública la lectura de un discurso que más que un juicio crítico es una virulenta sátira contra Eugenio Sue, un exaltado panegírico de los hijos de Loyola. La ideas del Sr. Rubió son muy erróneas y, a lo que pudi-

Pocs anys després, al discurs inaugural del curs 1848-1849 de la universitat de Valladolid iniciava la defensa, ara des de plataformes oficials i públiques, del catolicisme com a «centro de unidad al cual tienden las ciencias todas», i desemmascarava els «errors» doctrinals centrats en les diverses formes de l'idealisme filosòfic, l'eclecticisme, el panteisme i les utopies, tot confiant que «cabrá a la Universidad española en su brillante renacimiento la gloria de contener el incendio que la sesuda Alemania ha provocado la primera».¹⁷⁹

El principi de respecte i supeditació de Rubió i Ors a la doctrina catòlica es mantindria invariable no solament en l'obra poètica i literària en general sinó que seria sovint tema explícit de la seva obra erudita, segons el principi que concretaria al discurs d'inauguració de curs de 1860-61 de la universitat de Barcelona, llegit davant d'Isabel II, en el qual establí un axioma personal, tot actualitzant el de «primer es creure que no pensar» d'Anselm de Canterbury, que voldria veure adoptat per tota la comunitat científica: «sentemos el principio de que *primero es ser católicos que filósofos* y habremos levantado una enseña por la que se nos pueda reconocer».¹⁸⁰ Aquest discurs volia ser una diatriba contra l'«error» ideològic que

mos juzgar, parte de principios falsos; nota los defectos del *Judío Errante* dejándose en el tintero las bellezas, y [...] esta obra es anatematizada por el Sr. Rubió [...], joven ilustrado, de talento, de nada comunes conocimientos, pero que esta vez se ha dejado guiar por unos sentimientos equívocos, por unas convicciones altamente erróneas [...]» («Sociedad Filomática Barcelonesa. (Sesión pública.)», *El Genio*, tercera sèrie, 6 (7 desembre 1845), p. 46-47). Entre els assistents, segons la mateixa crònica, hi havia Joan Cortada, Joaquim Roca i Cornet, Claudi Lorenzale i Temistocle Solera, llibretista de les primeres òperes de Verdi, que tingué algun afer professional a Barcelona.

179. Joaquim RUBIÓ I ORS, *Discurso inaugural leído en la solemne apertura de la Universidad Literaria de Valladolid el 1º de octubre de 1848, por Don Joaquín Rubió, Doctor en letras, Catedrático de Literatura española de la misma, é individuo de varias corporaciones literarias*, Valladolid, Imprenta de Juan de la Cuesta y Compañía, [1848], p. 3 i 4.

180. Joaquim RUBIÓ I ORS, *Discurso inaugural que en la solemne apertura del curso académico del 1860 al 1861 en la Universidad de Barcelona, leyó en presencia de S. M. la Reina Doña Isabel II (Q. D. G.) y de su augusto esposo el Rey Don Francisco de Asís, el Catedrático de Historia Universal en la Facultad de Filosofía y Letras D. Joaquín Rubió y Ors*, Barcelona, Imprenta y Librería Politécnica de Tomás Gorchs, 1860, p. 23-24.

se ha, por decirlo así, encastillado en las tres grandes heregías, religiosas y filosóficas, de nuestro siglo, el protestantismo, el racionalismo y el panteísmo; o se ha encerrado en el indiferentismo, negación de la verdad, en el materialismo, negación de Dios,¹⁸¹

i es pot relacionar amb l'obra escrita per al concurs convocat per l'Academia de Ciencias Morales y Políticas, de Madrid, el 1878, en què Rubió es proposava de fer la defensa de «nuestra Religión santa» establint la veritat històrica i científica tergiversada per errors, falsa erudició, acusacions infundades, calúmnies i falsificacions de textos, tot afirmant que no existeix ni ha existit mai antagonisme entre la «Religión verdadera y la verdadera ciencia».¹⁸²

També fou l'actitud religiosa la causa de les seves inicials reserves als estudis de prehistòria, confessades en els discurs de recepció, en aquesta acadèmia, el 1891, de l'escolapi Eduard Llanas, concretament

el espíritu hostile con que se puso en frente del cristianismo apenas nacida a la vida, y cuando aun no daba un paso, siquiera se apoyase para ello en las dos ciencias auxiliares suyas, la geología y la paleontología, que no fuera en terreno falso o deleznable.¹⁸³

L'antipositivisme és també l'argument dominant d'*El Hombre. Origen, antigüedad y unidad de la especie humana según la revelación, la ciencia y la historia* (1886); un antipositivisme compatible amb el «positivisme» tècnic de l'obra erudita, que trobem als estudis sobre Ausiàs Marc, Francesc Vicent Garcia i Antoni de Bastero, als *Apuntes para una historia de la sàtira en algunos pueblos de la antigüedad y de la edad media* (1868) i, entre d'altres, a la *Breve reseña sobre el actual renacimiento de la lengua y literatura catalanas* (1877).

181. *Id.*, p. 10.

182. Joaquim RUBIÓ I ORS, *Los supuestos conflictos entre la religión y la ciencia, ó sea la obra de Draper ante el tribunal del sentido comun, de la razon y de la historia*, Madrid, Tipografía Guttenberg, 1881, p. 5-9.

183. Joaquim RUBIÓ I ORS, «Discurso de D. Joaquín Rubió y Ors», a *Discursos leídos ante la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública del Rdo. P. Eduardo Llanas, escolapio, el día 5 de abril de 1891*, Barcelona, Imprenta de Jaime Jepús y Roviralta, 1891, p. 12.

Rubió i Ors es trobava en els límits més alts d'un conservadorisme obstinat que es volia diferenciat de l'integrisme, segurament per allò més formal que el caracteritzava; més, doncs, per «la bel·ligerància sectària i injuriosa» practicada per Fèlix Sardà i Salvany i per «la summa violència verbal» amb què els integristes en general atacaren i desqualificaren «sectors minoritaris de catòlics que començaren a trobar suport jeràrquic per participar activament en la política dins les condicions establertes pels règims liberals», que no pas «per l'exigència de la confessionalitat de l'Estat i de la influència de l'Església sobre els àmbits de la vida pública».¹⁸⁴

Per això degué titular *De la moderación en las controversias* la que fou la primera resposta pública a *El liberalismo es pecado* de Fèlix Sardà i Salvany i a les opcions disciplinars i doctrinals de l'integrisme,¹⁸⁵ que li valgueren la desqualificació prepotent, personal i pública de l'autor, que el menysprea i desautoritza perquè és

nada teólogo, nada moralista, sin título alguno (que sepamos) en la Ciencia Sagrada, laico, por fin, sin más traje talar que su toga de catedrático de Historia, que no es una investidura canónica ni mucho menos, sin más Órdenes que las que recibe un profesor de Universidad del Ministerio de Fomento, que dista mucho de ser un cenáculo del Espíritu Santo.¹⁸⁶

El conservadorisme de Rubió i Ors és evident en els estudis d'història general i en diverses monografies, en les quals predominava la defensa de la jerarquia eclesiàstica, del dogma catòlic i de la doctrina d'una Església bel·ligerant enfront del pensament de tradició il·lustrada i del modern positivisme científic, i desconcertada per la pèrdua del poder temporal, tant en l'àmbit de la ciència, davant l'impuls científic al marge del dogma

184. Ramon CORTS I BLAY *et al.* (dir.), *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, II, Barcelona, Generalitat de Catalunya / Editorial Claret, 2000, p. 401, i III, 2001, p. 403.

185. Joaquim RUBIÓ I ORS, *De la moderación en las controversias*, Barcelona, Imprenta de la Casa P. de Caridad, 1885. Eduard Llanas publicaria tres anys després una rèplica a l'obra de Sardà i Salvany basant-se en la doctrina més recent de l'Església, concretament en l'encíclica *De libertate humana* (veg. Eduard LLANAS, *¿Es pecado el liberalismo?*, Barcelona, Librería-Bazar de Juan Pujol, 1888).

186. Citat per BONET I BALTA; MARTÍ I MARTÍ, *L'integrisme a Catalunya...*, p. 344.

i del dictat religiós en general, com en el polític, per les conseqüències del Risorgimento italià i de la difusió del modern liberalisme. Així, en els manuals d'història que publicà, entre els anys 1873 i 1876, tots ells després reeditats, defensa el sentit «providencial» de la història, enfront de la «fatalitat» i l'«atzar» del racionalisme, tot establint que la història «es la narración *científica* de los sucesos realizados *libremente* por el hombre bajo la *dirección* de la Providencia» i que l'Església té l'autoritat en matèria històrica, a propòsit de «la imposibilidad de fijar la época de la formación del hombre [...], y no habiendo la Iglesia definido aún nada acerca de este punto». Seguidor de De Maistre, per a Rubió, la història filosòfica era l'escola dels «no catòlics», que fan de la història «una vasta conspiración contra la verdad», enfront de la qual la filosofia cristiana pot establir «con certeza las leyes providenciales y morales que gobiernan al linaje Humano».¹⁸⁷

Permeteu-me encara, per acabar, algunes remarques, a manera de recapitulació.

Sempre, com Jacint Verdaguer, amb la literatura i la ciència Rubió i Ors hi volia agermanada la fe, de manera conseqüent amb la trajectòria personal, que el feia adepte del que Rubió i Lluch estudiaria com a «escola apologètica catalana» el 1910, vuit anys després del «record necrològic»: allí Rubió i Lluch es referiria a la «importante participación que [el seu pare] tuvo en el renacimiento catalán, por su patria no estimada aun como debiera serlo», de manera semblant al que havia dit al pròleg al volum quart de l'edició poliglota, datat el 1901 i publicat dins el 1902:

Morí sense que s'alçàs a sa memòria un sol homenatge per a recordar la seva influència en lo actual renaixement. Morí en mig de la maror política produïda per lo moviment literari que ell contribuí tant a desvetllar, i ningú, que jo sàpiga, s'ha dignat recordar que el pròleg del *Gaiter* és lo primer manifest de reivindicació literària i regional que s'ha escrit en Catalunya en lo segle XIX.¹⁸⁸

187. Joaquim RUBIÓ I ORS, *Epítome-programa de historia universal*, Barcelona, Establecimiento tipográfico de Magriñá y Subirana, 1873, p. 9 i 10.

188. RUBIÓ I LLUCH, «Prólech», p. vi.

Aquestes paraules són ressò de les que Marcelino Menéndez, encara en vida de Rubió i Ors (abans i tot que aquest, el 1890, acceptés de presidir dels Jocs Florals de Barcelona), posà al pròleg del volum segon de l'edició poliglota del Gaiter:

Prueba difícil para los precursores la de sobrevivirse a sí mismos [...]. Toda generación literaria es fatalmente injusta con la que la precede, aunque guarde quizá despilfarros de indulgencia para otros precursores más remotos. No hay historia que más se olvide ni que más importe recordar y renovar a cada paso que la historia literaria.¹⁸⁹

Les temences de Rubió i Lluch que el discurs de Verdaguer no seria ni un relat ni una anàlisi satisfactoris de la figura i de l'obra de Rubió i Ors es confirmaven. Moliné Brasés, en canvi, a l'article citat al començament, considerava que el discurs era «un quadro acabat» dels inicis de la Renaixença, amb Rubió i Ors com a referent principal, bé que mancava de «les causes que impulsaren aquesta resurrecció» i «els precursors d'en Rubió i l'Aribau i del seu temps».¹⁹⁰

Rubió i Ors, a l'esmentada *Breve reseña*, havia mirat de posar-se al centre de l'origen de la Renaixença, i de manera semblant al discurs presidencial dels Jocs Florals de 1890, en el qual posava en relació la restauració històrica (que volia dir la dels costums o tradicions, la de la moral col·lectiva ancestrals i la d'alguns aspectes de les institucions antigues de Catalunya) i la restauració de la llengua, havent recuperat Catalunya l'estatut cultural, limitat i precari, que se li havia anat procurant els darrers cinquanta anys:

[...] lo que avui per avui nos pertoca és, no despenjar dels vells murs la rovellada espasa ni la feixuga llança dels nostres avis, i sí retraure lo record i fer que renaixi en tota sa primitiva ufanor lo arbre frondós de llurs virtuts públiques i privades [...]. I tot això, cal recordar-ho fins, si és necessari, amb insistent perfídia, per a arrelar més en lo cor dels que ja les

189. Marcelino MENÉNDEZ PELAYO, «Prólogo», a Joaquim RUBIÓ I ORS, *Lo Gaiter del Llobregat. Poesías de D. Joaquim Rubió y Ors. Edició poliglota. Volum segon. 1841-1858*, Barcelona, Estampa de Francisco X. Altés y Alabart, 1889, p. XXI-XXII.

190. Veg. Carola DURAN, «Recepció....», p. 184.

afalaguen; per fer-les nàixer, en los dels qui no les han sentides encara, les aspiracions a tornar a ésser lo que fórem; a continuar avui, nuant de nou, per dir-ho aixís, lo casi romput fil d'or de la nostra història civil, les casi mortes tradicions de l'avior [...].

Qui llengua té a Roma va prengué per divisa de sa creuada catalanista lo nostre inolvidable Pelai Briz. També nosaltres creiem que la llengua és camí per a arribar a la nostra Roma, que és —per què no declarar-ho— la restauració de les nostres antigues institucions dins de la unitat de la pàtria, si no amb tota llur autonomia, amb la major quantitat d'ella que permete l'organització dels estats moderns [...].¹⁹¹

Davant aquestes expectatives, que cal situar en el que Jordi Rubió i Balaguer qualificava com una excessiva «preocupació per la fama», pròpia «d'aquella generació del segle dinou», que feia escriure a Rubió i Ors a vegades coses «de cara a la galeria, diguem-ne, per donar una imatge que devia creure honorable»,¹⁹² no és estrany que el discurs de Verdaguer fos considerat insuficient i que uns anys després, i sota l'empareda de Rubió i Lluch mateix, fossin dedicats a Rubió i Ors sengles discursos referents a l'obra castellana i a l'obra renaixentista en general, respectivament en aquesta Acadèmia de Bones Lletres i a la Universitat de Barcelona.¹⁹³

191. Joaquim RUBIÓ I ORS, «Discurs del President del Consistori, D. Joaquim Rubió y Ors», a *Jochs Florals de Barcelona : Any XXXII de llur restauració : MDCCCXC*, Barcelona, Estampa «La Renaixensa», 1890, p. 56-59 (veg. Manuel JORBA, «La polèmica de l'origen felibre o autòcton de la Renaixença», a Antoni M. BADIA I MARGARIT i Michel CAMPRUBÍ (ed.), *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Leteratura Catalanes. Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988*, I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 343-363).

192. En mots de Jordi Rubió i Balaguer, de 1969 (veg. Baltasar PORCEL, «Jordi Rubió, entre l'erudició i la vida», a *Grans catalans d'ara*, Barcelona, Edicions Destino, 1972, p. 56).

193. El ja esmentat de JORDÁN DE URRÍES Y AZARA, «Rubió y Ors como poeta castellano», p. 5-54, i Cosme PARPAL, «El Dr. D. Joaquín Rubió y Ors (Sus escritos y su apostolado)», a Antoni RUBIÓ I LLUCH; Cosme PARPAL I MARQUÈS, *Milà y Fontanals y Rubió y Ors. Discursos escritos para la solemne sesión conmemorativa del Centenario del nacimiento de dichos ilustres profesores, celebrada por la Universidad de Barcelona el día 29 de junio de 1919 por los doctores D. Antonio Rubió y Lluch y D. Cosme Parpal y Marqués Catedráticos de la Facultad de Filosofía y Letras*, Barcelona, Imprenta de Pedro Ortega, 1919, p. 81-139.

La visió panoràmica de Jacint Verdaguer és representativa de la persistent incardinació en el catalanisme «vigatà», però marcada poc o molt per les particularitats d'un clergue successivament privilegiat i bandejat del nucli de poder econòmic i religiós que l'acollia, i dels centres i plataformes literàries i culturals, estigmatitzat per l'infundi de la bogeria i per la deriva religiosa rigorista però conscientment allunyada de la militància integrista:

Jo li responguí [al pare Antoni Goberna] que apreciava en lo que valia lo fundador del nou partit batejat amb lo nom d'integrisme, però que, havent sempre viscut allunyat del trontoll de la política, al qual ni Déu me crida ni tampoc hi serviria per gran cosa, volia seguir-ne fora e independent en les regions serenes de la poesia.¹⁹⁴

La interrupció, per causa de l'oblit, de la tradició poètica i literària medievals tingué per a Verdaguer dues conseqüències negatives successives: la introducció del mal gust, aparellada a deturpació de la llengua, i la paganització de la literatura. El nou reconeixement romàntic dels escriptors de la Catalunya medieval, la recomposició de la cadena «en mala hora rompuda» de la tradició, sota la idea recurrent de «renéixer», hauria estat ideològicament eficaç per al retrobament de l'«esperit català» preconitzat en el camp poètic per Verdaguer a partir del rerefons ideològic assimilat dels Col·lell, Torras i Bages i Morgades.

Si la llengua catalana havia estat usable limitadament per a certs gèneres i circumstàncies, la Renaixença, identificada explícitament amb la construcció d'una nova literatura culta i amb la recomposició dels referents històrics del panteó català, propicia l'ampliació d'usos i la conquesta de la prosa. El canvi és exemplificat poèticament per Verdaguer amb el pas de l'ús de la cornamusa o la gaita al de l'arpa o el llaüt. El paper de Joaquim Rubió i Ors, que despenja l'arpa dels trobadors i d'Aribau disfressat de gaiter, per a Verdaguer havia estat clau en el procés que va dels poetes «arreplegadissos» de la «primera volada» als de la «segona volada», la que troba el camí marcat per a la creació d'una nova literatura i la que té en els Jocs Florals de Barcelona un punt de trobada eficaç i aglutinador, i estimulador per a la creació de noves plataformes institucionals i literàries de presència més continuada que no l'anyal dels Jocs Florals. Una

194. VERDAGUER, *En defensa pròpia*, p. 314 (VERDAGUER, *Prosa*, p. 373).

«segona volada», doncs, anterior i tàcitament diferenciada de la «generació nova» caracteritzada per Joan Sardà, el 1879, com la que guiava la literatura catalana, «sens desnaturalitzar-la», pels camins del realisme.¹⁹⁵

Per a Verdaguer, els Jocs Florals de Barcelona van ser el «*Desperta ferro!* de Catalunya», una esperança de futur, com «un himne d'esperança» havien estat les poesies del Gaiter per a la poesia catalana, que seria confirmada justament amb *L'Atlàntida*, saludada com el primer gran monument literari capaç de prestigiar la literatura catalana a l'estranger, i primera gran obra sortida dels Jocs Florals, concebuts com, o esdevinguts,

la gran fàbrica que havia de produir els *monuments* (en aquest cas literaris) que havien de poblar l'univers renaixent dels catalans i alhora el gran aparador del capital simbòlic de la comunitat.¹⁹⁶

Al poema «A Barcelona», de 1883, els Jocs Florals eren una de les manifestacions de renovació d'una ciutat, referent de Catalunya, que empeny el present, arrelat al passat, cap al futur:

Ton cel té encara totes les flors diamantines;
la pàtria té sos hèroes, ses lires los amors;
Clemència Isaura encara de roses i englantines
fa cada primavera present als trobadors.

Lo teu present esplèndid és de nous temps aurora;
tot somiant fulleja lo llibre del passat [...].¹⁹⁷

195. Veg. Josep M. DOMINGO, «Poesia per al poble. Notes sobre poesia i realisme, 1868-1880», a Josep M. DOMINGO; Anna LLOVERA (ed.), *De realisme: Aproximacions i testimonis*. Lleida, Punctum, 2013, p. 222. Verdaguer féu una «presa de posició contra el realisme i, més en concret, contra el naturalisme, en plena bullida no sols a París, sinó també a Barcelona (J. Ixart, J. Sardà, N. Oller) i, de retop, la defensa d'una idea de poesia de clara vinculació romàntica (*Parlament que féu mossèn Jacinto Verdaguer, pvre. en la festa del Certamen Catalanista de Sant Martí de Provençals, 1886*)» (Joaquim MOLAS, «Pròleg» a Jacint VERDAGUER, *L'aucell del Paradís*, a Prosa, p. 392; veg., també, Manuel JORBA, «Cultura a la segona meitat del segle XIX: De la plenitud al final de la Renaixença», a Joan REQUESENS I PIQUER (ed.), *Jacint Verdaguer, poeta i prevere*. Barcelona, Editorial Cruïlla, 2003, p. 39).

196. DOMINGO, «Sobre la renaixença», p. 32.

197. Jacint VERDAGUER, «A Barcelona», a *Jochs Florals de Barcelona: Any xxv de llur restauració...*, p. 118; inclòs a *Pàtria*, p. 12 (*Poesia, I*, p. 570).

En uns versos solts destinats segurament a un poema no nat o inconclús, Verdaguer expressava la devoció actual pels Jocs Florals de Barcelona i hi destacava l'arrelament en la història:

Lo meu escut on són escrites
les tres paraules *patria, fides, amor*.
Joan primer, comte de Barcelona,
dels jardins de Tolosa hi transplantes
lo clavell, la viola i l'englantina.

I en una altra versió, sense solució de continuïtat:

Dels jardins olorosos de Tolosa
lo rei de l'amor i gentilesa
portà la viola i l'englantina
que en sos jardins plantat havia Isaura.¹⁹⁸

Els Jocs Florals de Barcelona esdevenien una institució de prestigi, ocasió de fer ostentació de personatges i de fets històrics i de mites retrobats, recreats o creats de nou. I, coincidint amb els preparatius i la primera festa dels Jocs Florals, les antologies de *Los trovadors nous* i *Los trovadors moderns* (la tot just iniciada i abandonada de les *Glòries de Catalunya* d'Estorch i Siqués, que no incorporava Rubió i Ors, passava desapercebuda) tancaven l'època dels poetes «arreplegadissos», amb la particularitat que la de Balaguer, si bé incorporava «los noms de gairebé tots los vells», incorporava els poetes més joves d'entre els que encara pertanyien a la «primera volada», la més directament influïda i estimulada, i condicionada, pel Gaiter, la dels «apòstols i evangelistes» en mots de Joaquim Riera i Bertran.¹⁹⁹

Verdaguer, poeta de la «segona volada» (la que «estava obligada a seguir el missatge de la primera amb la voluntat d'afermar-lo i engrandir-lo»),²⁰⁰ evoca respectuosament els predecessors de la «primera volada» i els

198. Biblioteca de Catalunya, ms. 367/4, f. 12r i v.

199. Citar per Carola DURAN, «Les propostes literàries de la revista "La Renaixença" (1871-1880)», a DOMINGO; LLOVERA (ed.), *De realisme...*, p. 244.

200. *Id.*, p. 245. Riera i Bertran es referia a una «segona generació», que «no havia de ser inconseqüent» amb l'anterior: «Devia tendir a que no es malbaratessen los gene-

continuadors, coetanis seus. Escrit, el «Record necrològic», poc abans d'emmalaltir de mort, Verdaguer hi reconeixia el deute personal i col·lectiu amb els escriptors que havien obert el camí de la modernització de la literatura catalana, just al final de l'arc temporal en què s'havia plantejat i practicat, lúcidament, noves vies de creació literària: en són mostra, sovint amb visible càrrega teòrica, proses poètiques com «Lo gafarró» i «Lo cornamusaire», i poemes com *La pomerola*, *Primavera* i altres que també deixà inèdits; i «Què és la poesia?» i altres poemes incorporats a *Aires del Montseny* o a poemaris pòstums, preparats per ell mateix, com *Al Cel* i *Brins d'espígol*, o per altri, com *La mellor corona*, en els quals plas-mava les que poden ésser considerades les seves darreres troballes simbòliques més valuoses: la transformació de la creu en arpa i la concepció del poeta com a exiliat. La potent capacitat de creació de llengua de Verdaguer, sense la qual no hi ha creació poètica possible, restava intacta, o acrescuda, el temps dels conflictes interiors i exteriors, per la capacitat de pensar què era la poesia i de fer-ne com volia ara que fos; en tot cas, ningú en aquestes dates no podia titllar globalment, com havia fet Isaac Pavlovski el 1886, de «trop verbeux»²⁰¹ l'autor d'una extensa obra que proporcionava unes bases sòlides de futur a la literatura catalana.

rosos esforços de l'anterior; devia procurar que la rebrotada del sant arbre de la Pàtria no es perdés per vagància o per incúria, que llavors haurien sigut fins criminals; devia —complint llei de progrés dimanada dels mateixos elements reviscolats— avançar en la propaganda, nodrir-la i estendre-la, estimular nous elements i assegurar, amb l'èxit de les jornades complertes, lo de les jornades a venir»; i havia d'evitar influències equivalents a les zolianes ja advertides per Verdaguer (veg. *supr.* n. 177), la «depravació [que] condeix tan descaradament en les obres d'Art, transcendint a les costums, atrofiant los caràcters i avilint en flor tants esperits; [...] modes massa sensuals per ésser passatgeres, [que] arrastren per rius de llot idees i sentiments que algun dia feren de Catalunya mirall de pobles [...]» (Joaquim RIERA i BERTRAN, «Memoria biogràfic-crítica llegida per D. Joaquim Riera y Bertran», a Àngel GUIMERÀ *et al.* (ed.) *Travalls llegits en la sessió necrològica dedicada per la Lliga de Catalunya a la memòria del mestre en gay saber Francesch Pelay Briz (15 de Desembre de 1889)*, Barcelona, Imprempta «La Renaixença», 1890, p. 11 i 21).

201. Citat per Anna LLOVERA, «Epistolari entre Narcís Oller i Isaac Pavlovski, 1885-1923. Extrets», a DOMINGO; LLOVERA (ed.), *De realisme...*, p. 381.

BIBLIOGRAFIA

Fonts i bibliografia: segle XIX

Biblioteca de Catalunya

Fons Àngel Guimerà, 2.3

Jacint Verdaguer. *Poesies*, ms. 367/4

Jacint Verdaguer. *Aires del Montseny*, ms. 369/2

Jacint Verdaguer. *Discursos, articles, pròlegs i textos en prosa*, ms. 381/3

Jacint Verdaguer. *Textos en vers i prosa*, ms. 951/3

Manuel Milà i Fontanals. *Textos sobre història de la literatura, s. XIX*, ms. 2313
Documentació de Pau Milà i Fontanals, entre 1850 i 1895, ms. 5042

Jacint Verdaguer. *Sentint un rossinyol. Poesia dedicada al Gayter del Llobregat*, ms. 9188

Biblioteca de Menéndez Pelayo (Santander)

Fons Manuel Milà i Fontanals, ms. D.89.1 (6)

Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

Libro 3º de Actas de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona [26 març 1858 - 23 novembre 1885]

Actas de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona [14 desembre 1858 - 28 juny 1902]

AGUILÓ, Tomàs. «Lo Gayter del Llobregat». *Almacén de Frutos Literarios* [Palma], 31 (12 desembre 1841), p. 486-490.

—*Poesías fantásticas en mallorquí per D. Tomás Aguiló*. Palma: Imprenta de D. Juan Guasp, 1852.

AGUILÓ I FORTEZA, Tomàs; RUBIÓ I ORS, Joaquim. *Correspondència*. Volum I

- (1841-1844). A cura de Joan MAS I VIVES amb la col·laboració d'Antoni-Lluc FERRER. Palma: Estudi General Lullà, 2000.
- «A la prematura mort de doña Mariana Vieta». *El Constitucional* [Barcelona], (21 juny 1841).
- ALMIRALL, Valentí. *Lo Catalanisme : Motius que'l legitiman : Fonaments científics y solucions practicas*. Barcelona: Llibreria de Verdaguer / Llibreria de Lopez, 1886, p. 12 (edicions facsímil: Barcelona: Alta Fulla, 1978, i Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, 2009).
- AROLAS, Joan. *Poesías de D. Juan Arolas*. Barcelona: Imprenta del Constitucional, 1842.
- [BALAGUER, Víctor]. «Semblanzas de los literatos catalanes». *El Genio* [Barcelona]. Tercera sèrie, 1 (2 novembre 1845), p. 7-8.
- «Semblanzas de los literatos catalanes. Don Joaquín Rubió y Ors». *El Genio* [Barcelona]. Tercera sèrie, 2 (9 novembre 1845), p. 16.
- *Los trovadores modernos. Col·lecció de poesías catalanas, compostas per ingenis contemporàneos*. Barcelona: Llibreria Nacional y Estrangera de Salvador Manero, 1859.
- BALAGUER, Víctor. *El regionalismo y los Juegos Florales*. Vilanova i la Geltrú: Biblioteca-Museo-Balaguer, 1897.
- BLANCH, Adolf. *Fuegos fátuos. Poesías castellanas y catalanas de A. B.* Barcelona: Imprenta de Bosch y Comp.^a, 1854.
- BLANC, Ed. «*Brunequilde y la sociedad franco-galo-romana en la segunda mitad del siglo VI*, par D. Joaquin RUBIÓ Y ORS. Barcelona, Impr. Jaime Jepús, 1880, petit in-4º de 196 pages» [París]. *Revue des Questions Historiques*, 28 (1880), p. 675.
- BOFARULL, Antoni de. «¡Violan!!». *El Constitucional* [Barcelona] (12 de febrer 1841).
- *Los trobadors nous. Col·lecció de poesías catalanas, escullidas de autòrs contemporàneos per Antoni de Bofarull*. Barcelona: Llibreria Nacional y Estrangera de Salvadòr Manero, 1858.
- BORDAS, Lluís. *Colección de temas para ejercitarse en la traducción del catalán al castellano y practicar las reglas de la gramática castellana por D. Luis Bordas*. Barcelona: Librería de la Sra. Viuda de Mayol, 1857.
- BRIZ, Francesc Pelai. «*Lo llibre dels cants* de D. Antoni de Trueba. Fragment d'est llibre posat al català per Francesch Pelayo Briz». *Revista de Catalunya*, II (1862), p. 285-288, 333-336, 381-384, 429-432 i 472-474.
- CAIMARIS, Miquel Eugeni. *Sor Agueda Ametller : Novela historica de la última invacion turca en Ciudadela de Menorca. Por D. Miguel Eugenio Caimaris*. Ciutadella: Imprenta y Librería de Salvador Fábregues, s. d.

- CAMPAGNE, François. «M. Jacques Argiot et ses œuvres». *Journal des Pyrénées-Orientales*, 48 (18 juny 1869), p. 2.
- COLLELL, Jaume. «Catalanisme. Lo que és i lo que deuria ser». A: *Escrits polítics*. Edició, presentació i cronologia de Joan REQUESENS. Vic: Eumo Editorial, 1997, p. 116-129.
- «In illo tempore...». A: Jacint VERDAGUER. *Dos màrtirs de ma pàtria, o siga Lluçà i Marçà: Poema en dos cants*. A cura de Ricard TORRENTS. Vic: Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 1995, p. 261-277.
- [CORNET I MAS, Gaietà] Lo CRONISTA DE VORA MAR. «Crònica barcelonesa». *La Antorcha Manresana* [Manresa], 76 (12 desembre 1858).
- CORNET I MAS, Gaietà. «Crònica barcelonesa». *La Antorcha Manresana* [Manresa], 97 (8 maig 1859).
- CORTADA, Joan. *Viaje a la isla de Mallorca en el estío de 1845: Por Juan Cortada*. Barcelona: Imprenta de A. Brusi, 1845.
- FALIP, E. «Nécrologie». *Journal des Pyrénées-Orientales*, 46 (11 juny 1869), p. 2.
- FIGARÓ I OLIVA, Anton. «Al Gayter del Llobregat. Un cor català». *Revista de Literatura, Ciencia y Artes. Órgano de la Asociación Literaria de Gerona* [Girona], 11 (juliol 1877), p. 294.
- [GIRÓ I TORÀ, Josep; MILÀ I FONTANALS, Manuel]. G. I M. «Un versista desconegut». *Lo Gay Saber* [Barcelona], 9 (1 juliol 1868).
- GUIMERÀ, Àngel. *La llengua catalana per D. Angel Guimerà: Discurs presidencial llegit en la sessió pública celebrada en l'Ateneu Barcelonès lo 30 de Novembre de 1895*. Barcelona: Tipografia «L'Avenç», 1896.
- [«La llengua de Catalunya»]. A: CARNER, Jaume [et al.]. *Acta de la sesión pública celebrada en el Ateneo Barcelonés el 30 de noviembre de 1895*. Barcelona: Tip «L'Avenç», 1895, p. 21-50.
- [ILLAS I VIDAL, Joan] UN CATALAN. «Lo Gaité del Llobregat». *Diario de Barcelona* [Barcelona] (28 setembre 1842).
- ILLAS I VIDAL, Joan. *Tributo a la memoria de D. José Sol y Padrís. Discurso leído en la sesión pública de la Sociedad Económica de Amigos del País, celebrada el día 12 de Octubre de 1856, en uno de los salones de la Casa Lonja de esta Ciudad, por D. Juan Illas y Vidal*. Barcelona: Imprenta de Miguel Blanxart, 1856.
- ISAURA, Raimon. *Discurso de gracias pronunciado por el alumno Raimundo Isaura á nombre de sus condiscípulos en contestacion al del señor catedrático Don Joaquín Rubió y Ors á la conclusion del curso académico de historia del 1878 al 1879 en la Universidad Literaria de Barcelona*. Barcelona: Imp. Tasso, [1879].
- LABAILA, Jacint. *Ecos de la juventud, poesías de D. Jacinto Labaila*. València, Imprenta de José Rius, Editor, 1864

- LLANAS, Eduard. *¿Es pecado el liberalismo?* Barcelona: Librería-Bazar de Juan Pujol, 1888.
- MAÑÉ I FLAQUER, Joan. «A la tumba de mi amigo Manuel María García», *El Genio* [Barcelona], 16 (26 gener 1845), p. 181-182.
- «El catalanismo, III». *Diario de Barcelona* [Barcelona] (8 setembre 1878).
- [MARTÍ, Miquel Antoni] La NINETA. «La nina de Port». *Diario de Barcelona* [Barcelona] (15 octubre 1839).
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino. «Prólogo». A: Joaquim RUBIÓ I ORS. *Lo Gayter del Llobregat. Poesías de D. Joaquim Rubió y Ors. Edició políglota*. Volum segon. 1841-1858. Barcelona: Estampa de Francisco X. Altés y Alabart, 1889, p. VII-XXIII.
- Epistolario*. Edición al cuidado de Manuel REVUELTA SAÑUDO, XVI. *Marzo 1901 – mayo 1903*. Madrid: Fundación Universitaria Española, 1988.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel. «Aribau». A: *Obras completas del Dr. D. Manuel Milá y Fontanals*, v. *Opúsculos literarios*. Segunda serie. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer, 1892, p. 358-362.
- Compendio del arte poética*. Barcelona: Imprenta de D. J. M. de Grau, 1844.
- «Discurs del Sr. President del Consistori». A: *Jochs Florals de Barcelona : Any XXV de llur restauració : MDCCCLXXXIII*. Barcelona: Estampa de la Renaixensa, 1883, p. 33-41.
- «Indicaciones sobre la influencia de la literatura antigua en la moderna». *La Discusion* [Barcelona], 2 (1847), p. 67-72.
- «El lenguaje lemosín». *La Verdad* [Barcelona], 48 (2 desembre 1843), p. 4.
- Obras completas del Dr. D. Manuel Milá y Fontanals*, i. *Tratados doctrinales de literatura*. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer, 1888.
- Obras completas del Dr. D. Manuel Milá y Fontanals*, iv. *Opúsculos literarios*. Primera serie. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer, 1892.
- Obras completas del Dr. D. Manuel Milá y Fontanals*, v. *Opúsculos literarios*. Segunda serie. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer, 1892.
- Obras completas del Dr. D. Manuel Milá y Fontanals*, vi. *Opúsculos literarios*. Tercera serie. Barcelona: Librería de Álvaro Verdaguer, 1895.
- Principios de literatura general (Principios de teoría estética y literaria)*. Barcelona: Imprenta Barcelonesa, 1884.
- «Un misterio provenzal. —Un artículo neolatino». *Diario de Barcelona* [Barcelona] (25 febrer 1970).
- MORGADES, Josep. «Discurs del President del Consistori, Excm. é Ilm. Dr. D. Joseph Morgades y Gili». A: *Jochs Florals de Barcelona : Any XXXV de llur restauració : MDCCCXCIII*. Barcelona: Estampa «La Renaixensa», 1893, p. 45-54.

- NINA BARCELONESA, La. «Al Gaité del Llobregat». *El Constitucional* [Barcelona] (12 febrer 1841).
- «(Nuestro corresponsal)». *El Corresponsal* [Madrid] (9 juliol 1841).
- ORELLANA, Francisco J. «D. José Sol y Padrís». *Revista de Cataluña* [Barcelona], I (1862), p. 36-46.
- PERS I RAMONA, Magí. *Bosquejo histórico de la lengua y literatura catalana, desde su origen hasta nuestros días, por Magin Pers y Ramona*. Barcelona: Imprenta de J. Tauló, 1950.
- Historia de la lengua y de la literatura catalana desde su origen hasta nuestros días, por D. Magin Pers y Ramona*. Barcelona: Imprenta de José Tauló, 1957.
- PERS I RICART, Magí. *El Conceller en Cap, ó sea Sitio y rendicion de Barcelona en tiempo de Felipe V*. Barcelona: Imprenta de José Tauló, 1848.
- PI I ARIMON, Andreu Avel·lí. *Barcelona antigua y moderna, ó descripcion é historia de esta ciudad desde su fundacion hasta nuestros días [...], por D. Andrés Avelino Pi y Arimon*, II. Barcelona: Imprenta y Librería Politécnica de Tomás Gorchs, 1854.
- PI I MARGALL, Francesc. «Discurs del President del Consistori, Excm. Senyor D. Francisco Pi i Margall». A: *Jochs Florals de Barcelona : Any XLIII de llur restauració : MCMI*. Barcelona: Estampa de la Renaixensa, 1901, p. 37-42.
- PONS I DE FUSTER, Lluís Gonçaga de. «Á la consagració del Illm. S. D. Joaquim Lluch, Bisbe de Canarias». *La Antorcha Manresana* [Manresa], 77 (19 desembre 1858).
- «Á la consagració del Illm. S. D. Joaquin Lluch, Bisbe de Canarias». *Diario de Barcelona* [Barcelona] (22 desembre 1858).
- PUIGGARÍ, Pere. *Grammaire catalane-française, à l'usage des français, obligés ou curieux de connaître le catalan, des linguistes et des amateurs de la langue romane*. Perpinyà: J.-B. Alzine, 1852.
- RIERA I BERTRAN, Joaquim. «Memoria biogràfic-crítica llegida per D. Joaquim Riera y Bertran». A: GUIMERA, Àngel [et al.], *Travalls llegits en la sessió necrològica dedicada per la Lliga de Catalunya á la memòria del mestre en gay saber Francesch Pelay Briz (15 de Desembre de 1889)*. Barcelona: Imprempta «La Renaixensa», 1890, p. 9-23.
- [ROCA I CORNET, Joaquim]. «Bellas Letras». *La Civilizacion* [Barcelona], II (1842), p. 461-469.
- «Lo Gaité del Llobregat. Poesias. De Don Joaquín Rubió y Ors». *La Religion* [Barcelona], X (1841), p. 63-64.
- «Literatura». *La Religion* [Barcelona], VIII (1840), p. 299-302.
- RUBIÓ I ORS, JOAQUIM. «Al Illustrissim Senyor D. Joaquim Lluch en lo dia de

- la sua consagració com Bisbe de Canarias». *Diario de Barcelona* [Barcelona] (14 desembre 1858).
- «Al Illm. Senyor D. Joaquim Lluch en lo dia que fou consagrat Bisbe de Canarias». *La Antorcha Manresana* [Manresa], 77 (19 desembre 1858).
- «Al lector». A: *Lo Gayter del Llobregat. Poesías de D. Joaquim Rubió y Ors*. Segona edició corregida y considerablement aumentada. Barcelona: Librería de Joseph Rubió, 1858, p. 13-16.
- Breve reseña del actual renacimiento de la lengua y literatura catalanas. ¿Débe-se a la influencia de los modernos trovadores provenzales?* Barcelona: Tipo-litografía de Celestino Verdaguer, 1877.
- «Cantar dels Cantars». *Lo Gayter del Llobregat. Poesías de D. Joaquim Rubió y Ors. Edició políglota*. Volum quart. 1839-1895. Barcelona: Estampa de Francisco X. Altés y Alabart, 1902, p. 266-268.
- «Lo compte Jofre l'Pelos. Romans. (Dedicat al jove artista P. C. G.)». *Diario de Barcelona* [Barcelona] (23 novembre 1839).
- De la moderación en las controversias*. Barcelona: Imprenta de la Casa P. de Caridad, 1885.
- «Discurs del President del Consistori, D. Joaquim Rubió i Ors». A: *Jochs Florals de Barcelona : Any XXXII de llur restauració : MDCCCXC*. Barcelona: Estampa «La Renaixensa», 1890, p. 49-63.
- «Discurso de D. Joaquín Rubió y Ors». A: LLANAS, Eduard [et al.]. *Discursos leídos ante la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepcion pública del Rdo. P. Eduardo Llanas, escolapio, el día 5 de abril de 1891*. Barcelona: Imprenta de Jaime Jepús y Roviralta, 1891, p. 41-71.
- Discurso inaugural que en la solemne apertura del curso académico del 1860 al 1861 en la Universidad de Barcelona, leyó en presencia de S. M. la Reina Doña Isabel II (Q. D. G.) y de su augusto esposo el Rey Don Francisco de Asís, el Catedrático de Historia Universal en la Facultad de Filosofía y Letras D. Joaquín Rubió y Ors*. Barcelona: Imprenta y Librería Politécnica de Tomás Gorchs, 1860.
- «Lo doctor Vicens García y sas obras literarias». A: *Jochs Florals de Barcelona en 1863 : Any V de la instauració*. Barcelona: Estampa y Llibrería de Salvador Manero, 1863, p. 99-126.
- «Dolor i consol». *La Religion* [Barcelona], VIII (1840), p. 302-307.
- Dr. Vicente García, (rector de Vallfogona.) Su biografía : Juicio crítico de sus obras por D. Joaquín Rubió y Ors*. Tortosa: Imprenta y Librería de Salvador Isuar, 1879.
- Építome-programa de historia universal*. Barcelona: Establecimiento tipográfico de Magriñá y Subirana, 1873.

- Lo Gaiter del Llobregat (1841) : Roudor de Llobregat (1842)*. A cura d'Albert MESTRES. Barcelona: Nova Biblioteca Selecta, 2006.
- Lo Gayté del Llobregat. Poesias de Don Joaquim Rubió y Ors*. Barcelona: En la Estampa de Joseph Rubió, 1841.
- Lo Gayter del Llobregat. Poesias de D. Joaquim Rubió y Ors*. Segona edició corregida y considerablement aumentada. Barcelona: Librería de Joseph Rubió, 1858.
- Lo Gayter del Llobregat. Poesias de D. Joaquim Rubió y Ors. Edició políglota*. Volum quart. 1839-1895. Barcelona: Estampa de Francisco X. Altés y Alabart, 1902.
- Manual de elocuencia sagrada*. Barcelona: Imp. de José Rubió, 1852.
- Memoria critica literaria sobre el Judío errante leída en la sesion pública de la Sociedad Filomática el 30 de noviembre de 1845, por D. Joaquin Rubió y Ors, individuo de la misma*. Barcelona: Imprenta de José Rubió, 1845.
- «La mitolojía». *El Vapor* [Barcelona] (16 abril 1837).
- «Prólech». A: *Lo Gayté del Llobregat. Poesias de Don Joaquim Rubió y Ors*. Barcelona: En la Estampa de Joseph Rubió, 1841, p. i-xxii.
- «Pròleg». A: *Lo Gaiter del Llobregat (1841) : Roudor de Llobregat (1842)*. A cura d'Albert MESTRES. Barcelona: Nova Biblioteca Selecta, 2006, p. 25-35.
- Los supuestos conflictos entre la religión y la ciencia, ó sea la obra de Draper ante el tribunal del sentido comun, de la razon y de la historia*. Madrid: Tipografía Guttenberg, 1881.
- SANPERE I MIQUEL, Salvador. «Barcelona en 1492». A: YXART, Josep [et al.]. *Centenario del descubrimiento de América : Conferencias leídas en el Ateneo Barcelonés sobre el estado de la cultura española y particularmente catalana en el siglo XV*. Barcelona: Imprenta de Henrich y Compañía en Comandita, 1893, p. 229-345.
- «Sociedad Filomática Barcelonesa. (Sesión pública.)». *El Genio* [Barcelona]. Tercera sèrie, 6 (7 desembre 1845), p. 46-47.
- [SOL I PADRÍ, Josep] O. Y. «La industria catalana». *El Constitucional* [Barcelona] (27 novembre 1840).
- TORRAS I BAGES, Josep. «L'Església i el regionalisme». A: *L'Església i el regionalisme i altres textos (1887-1899)*. Edició a cura de Joan Lluís PÉREZ FRANCESCH. Barcelona: La Magrana, 1985, p. 3-59.
- TRUEBA, Antonio de. «Lo Gaiter del Llobregat. Sr. Director de *La Ilustracion Española y Americana*». *La Ilustracion Española y Americana* [Madrid], suplement al número 43 (22 novembre 1875), p. 331 i 334.
- T[RUEBA] Y LA QUINTANA, Antonio. «Literatura». *La Lira Española* [Barcelona], 1 (18 octubre 1846), p. 3.

- VERDAGUER, Jacint. «A Barcelona». A: *Pàtria : Poesíes de Mossén Jacinto Verdaguer ab un prólech de Mossén Jaume Collell*. Barcelona: Estampa de Fidel Giró, 1888, p. 3-12.
- «A Barcelona». A: *Jochs Florals de Barcelona : Any XXV de llur restauració : MDCCCLXXXIII*. Barcelona: Estampa de La Renaixensa, 1883, p. 111-118.
- Aires del Montseny*. Edició de Narcís GALORERA. Presentació de Jordi CASTELLANOS. Barcelona: Edicions de 1984, 2002.
- «Á la mort de Don Lluís Roca i Florejachs». A: *Ayres del Montseny : Poesíes de Mossén Jacinto Verdaguer ab ilustracions de S. Gómez, M. Urgell, Ll. Granell, J. Triadó, A. Solé, F. Sardá, J. Primo, S. Junyent, J. Vilallonga y J. Brull*. Barcelona: Joventut, 1901, p. 105-106.
- «Á la mort de la filla del felibre Roumieux». A: *Ayres del Montseny : Poesíes de Mossén Jacinto Verdaguer ab ilustracions de S. Gómez, M. Urgell, Ll. Granell, J. Triadó, A. Solé, F. Sardá, J. Primo, S. Junyent, J. Vilallonga y J. Brull*. Barcelona: Joventut, 1901, p. 63-64.
- «Á l'Iris». *L'Atlántida* [Barcelona], 45 (19 març 1898), p. 4.
- «Anuari de la Associació d'Excursions Catalana (vol. II, 1882)». A: *Prosa*. A cura de Joaquim MOLAS i d'Isidor CÒNSUL, amb la col·laboració de Lluïsa PLANS I GIRABAL, d'Andreu BOSCH I RODOREDÀ i de Francesc CODINA. Barcelona: Proa, 2003, p. 490-491.
- La Atlántida : Poema de Mossén Jacinto Verdaguer ab la traducció castellana per Melcior de Palau*. Tercera edició. Barcelona: Estampa de Fidel Giró, 1886.
- L'Atlántida*. A cura de Pere FARRÉS I ARDERIU. Vic: Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 2002.
- L'Atlántida*. Edició crítica a cura de Narcís GAROLERA. Barcelona: Quaderns Crema, 2002.
- «A un rossinyol de Vallvidrera : Romancet dedicat a mos amichs D. Antoni Rubió y D. Lluís Viada», *L'Atlántida* [Barcelona], 25 (15 maig 1897), p. 4.
- Ayres del Montseny : Poesíes de Mossén Jacinto Verdaguer ab ilustracions de S. Gómez, M. Urgell, Ll. Granell, J. Triadó, A. Solé, F. Sardá, J. Primo, S. Junyent, J. Vilallonga y J. Brull*. Barcelona: Joventut, 1901.
- Barcelona. Textos per a un llibre*. A cura de Francesc CODINA I VALLS. Vic: Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 2006.
- «El cicle de *L'Atlántida*». A: *Poemes llargs : Teatre*. A cura de Joaquim MOLAS i d'Isidor CÒNSUL, amb la col·laboració de Pere FARRÉS, de Ricard TORRENTS i de Xosé AVIÑOÀ. Barcelona: Proa, 2003, p. 1.085-1.308.
- «Discurs del Sr. President del Consistori, D. Jascinto Verdaguer». A: *Jochs Florals de Barcelona : Any XXIII de llur restauració : MDCCCLXXXI*. Barcelona: Estampa de La Renaixensa, 1881, p. 23-36.

- «Discurs presidencial del Certámen Literari de Berga per Mossén Jacinto Verdaguer». *Lo Pi de las Tres Brancas* [Berga], 62 (4 juliol 1901), p. 493-496.
- «Discurs presidencial del certamen literari de Berga per Mossén Jacinto Verdaguer». *Lo Pensament Catalá* [Barcelona], 10 (7 juliol 1901), p. 73-75.
- En defensa pròpia*. A cura de Lluïsa PLANS I GIRABAL. Barcelona: Eumo Editorial, 2012.
- Epistolari de Jacint Verdaguer*, VI (1887-1888). Transcripció i notes per J.M. DE CASACUBERTA i J. TORRENT I FÀBREGAS. Barcelona: Editorial Barcino, 1981.
- Epistolari de Jacint Verdaguer*, X (1896-1899). Transcripció i notes per J.M. DE CASACUBERTA i J. TORRENT I FÀBREGAS. Barcelona: Editorial Barcino, 1987.
- Epistolari de Jacint Verdaguer*, XI (1899-1900). Transcripció i notes per J.M. DE CASACUBERTA i J. TORRENT I FÀBREGAS. Barcelona: Editorial Barcino, 1993.
- Excursions i viatges*. A cura de Narcís GAROLERA, I. Barcelona: Editorial Barcino, 1991.
- «Lo Gaiter del Llobregat». A: *Barcelona. Textos per a un llibre*. A cura de Francesc CODINA. Vic: Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 2006, p. 316-320.
- «Lo Gayter del Llobregat». *La Creu del Montseny* [Barcelona], 14 (18 juny 1899), p. 158-159.
- «Lletra-prefaci á D. Agustí Valls y Vicens». A: MASRIERA, Artur. *Poesies d'Arthur Masriera de la Companyia de Jesús ab una Lletra-prefaci de mossen Jacinto Verdaguer, Pbre. Mestre en Gay Saber*. Barcelona: Llibreria Catòlica, 1883, p. 2-12.
- Llucià i Marcià*. A: *Dos màrtirs de ma pàtria, o siga Llucià i Marcià : Poema en dos cants*. A cura de Ricard TORRENTS. Vic: Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 1995, p. 236-252.
- «Parlament que feu Mossén Jacinto Verdaguer, pbre., en la festa del Certámen Catalanista de Sant Martí de Provençals». *La Veu del Montserrat* [Vic], 1 (3 gener 1885), p. 2-3.
- «Parlament que feu en la festa del Certámen Catalanista de Sant Martí de Provençals lo president del Jurat, Mossén Jacinto Verdaguer». *Biblioteca de l'Arch de Sant Martí* [Barcelona], II (1885), p. 1-4.
- Parlament que per començar les sentades del Esbart de Vich llegí en la Font del Desmay en Jacinto Verdaguer lo dia 19 de Juny de 1867*. A: COLLELL, Jaume [et al.]. *La garba montanyesa : Recull de poesies del Esbart de Vich. Any 1879*. Vic: Estampa y llibreria de Ramon Anglada, 1879, p. IX-XII.
- Pàtria : Poesies de Mossén Jacinto Verdaguer ab un prólech de Mossén Jaume Collell*. Barcelona: Estampa de Fidel Giró, 1888.

- Pàtria*. A cura de Ramon PINYOL i TORRENTS. Vic: Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 2002.
- Pàtria*. Edició de Narcís GAROLERA. Barcelona: Edicions de 1984, 2002.
- «La plana de Vich : Al esbart de sos poetes». A: *Pàtria : Poesies de Mossén Jacinto Verdaguer ab un prólech de Mossén Jaume Collell*. Barcelona: Estampa de Fidel Giró, 1888, p. 102-105.
- «Perpetuinas : Enterro de Justí Pepratx». *Lo Pensament Català* [Barcelona], 36-37 (5-12 gener 1902), p. 281-283.
- Poemes llargs : Teatre*. A cura de Joaquim MOLAS i d'Isidor CÒNSUL, amb la col·laboració de Pere FARRÉS, de Ricard TORRENTS i de Xosé AVIÑOÀ. Barcelona: Proa, 2003 («Totes les obres», 2).
- Poesia, 1*. A cura de Joaquim MOLAS i d'Isidor CÒNSUL. Barcelona: Proa, 2005 («Totes les obres», 3).
- Poesia, 2*. A cura de Joaquim MOLAS i d'Isidor CÒNSUL, amb la col·laboració de Ramon PINYOL i TORRENTS, Pere TÍO i PUNTÍ i Francesc CODINA. Barcelona: Proa, 2006 («Totes les obres», 4).
- Prosa*. A cura de Joaquim MOLAS i d'Isidor CÒNSUL, amb la col·laboració de Lluïsa PLANS i GIRABAL, d'Andreu BOSCH i RODOREDA i de Francesc CODINA. Barcelona: Proa, 2003 («Totes les obres», 1).
- «Recort necrològich del Excm. Sr. D. Joaquim Rubió y Ors llegit en la solemne sessió inaugural celebrada per la "Real Academia de Buenas letras" lo día 12 de janer de 1902 per Mossén Jacinto Verdaguer». A: MIRET I SANS, Joaquim [et al.]. *Real Academia de Buenas Letras de Barcelona : Sesión Pública Inaugural celebrada el día 12 de enero de 1902*. Barcelona: Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1902, p. 21-34.
- «Sentint un rossinyol. Poesía dedicada al Gaiter del Llobregat». *La Il·lustració Catalana* [Barcelona], 207 (28 febrer 1889), p. 54-55.
- «Sentint un rossinyol. Poesía dedicada al Gaiter del Llobregat». A: *Ayres del Montseny : Poesies de Mossén Jacinto Verdaguer ab ilustracions de S. Gómez, M. Urgell, Ll. Granell, J. Triadó, A. Solé, F. Sardá, J. Primo, S. Junyent, J. Vilallonga y J. Brull*. Barcelona: Jovenut, 1901, p. 58-62.
- «Lo temple del sol». A: *Jesús infant per Mossén Jacinto Verdaguer*. Barcelona: Llibrería de A. J. Bastinos, 1896, p. 133-134.
- «Una recensió crítica excursionista». A: *Excursions i viatges*. A cura de Narcís GAROLERA, III. Barcelona: Editorial Barcino, 1992, p. 297-300.
- «La veu del Montseny». A: *Ayres del Montseny : Poesies de Mossén Jacinto Verdaguer ab ilustracions de S. Gómez, M. Urgell, Ll. Granell, J. Triadó, A. Solé, F. Sardá, J. Primo, S. Junyent, J. Vilallonga y J. Brull*. Barcelona: Jovenut, 1901, p. 65-68.

- YXART, Josep. *El año pasado. Letras y artes en Barcelona*. Barcelona: Librería Española de López, 1890.
- YXART, Josep [et al.]. *Centenario del descubrimiento de América : Conferencias leídas en el Ateneo Barcelonés sobre el estado de la cultura española y particularmente catalana en el siglo XV*. Barcelona: Imprenta de Henrich y Compañía en Comandita, 1893.

Fonts i bibliografia: segle XX i recent

- ARQUÉS, Rossend. «La Morta-viva: gènesi, tradició i funció d'una alegoria de la Renaixença de la llengua catalana i de Catalunya». *Anuari Verdaguer 1988* [Vic], [3] (1989), p. 31-76.
- [BADIA, Lola] L. B. P., «Romeu i Figueras, Josep». A MOLAS, Pere [et al.] (dir.). *Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres*. Barcelona: Reial Acadèmica de Bones Lletres / Fundació Noguera, 2012, p. 369-371.
- BÉNÉZIT, Emmanuel. *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers*. Nouvelle édition, v. París: Éditions Gründ, 1999.
- BONET I BALTÀ, Joan; MARTÍ I MARTÍ, Casimir. *L'integrisme a Catalunya. Les grans polèmiques: 1881-1888*. Barcelona: Edicions Vicens-Vives, 1990.
- CAPEILLE, Jean. *Dictionnaire de biographies roussillonnaises*. Perpinyà: Imprimerie-Librairie Catalane de J. Comet, 1914. [Ed. facsímil: Marsella: Lafitte Reprints, 1978].
- CARNICER, Ramón. *Vida y obra de Pablo Piferrer*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1963.
- CASSANY, Enric. «Una tertúlia literària durant el Bienni Progressista». A: PANYELLA, Ramon (ed.). *La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània*. Lleida: Punctum & GELCC, 2007, p. 179-186.
- CORTS I BLAY, Ramon [et al.] (dir.). *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 3 vols. Barcelona: Generalitat de Catalunya / Editorial Claret, 2000-2001.
- CRESPO LÓPEZ, Mario. *Menéndez Pelayo y Cataluña*. Madrid: Fundación Ignacio Larramendi : Biblioteca Virtual Ignacio Larramendi de Polígrafos, 2013.
- DOMINGO, Josep M. «Poesia per al poble. Notes sobre poesia i realisme, 1868-1880». A: DOMINGO, Josep M.; LLOVERA, Anna (ed.). *De realisme : Aproximacions i testimonis*. Lleida: Punctum, 2013, p. 201-234.
- «Ser poeta. Sobre el Roudor de Llobregat de Joaquim Rubió i Ors». A: CABRÉ, Rosa [et al.] (ed.). *Professor Joaquim Molas : Memòria, escriptura, historia I*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona: 2003, p. 357-370.

- «Sobre la renaixença». *L'Avenç* [Barcelona], 390 (maig 2013), p. 26-35.
- DURAN, Carola. «Les propostes literàries de la revista "La Renaixensa" (1871-1880)». A: DOMINGO, Josep M.; LLOVERA, Anna (ed.). *De realisme : Aproximacions i testimonis*. Lleida: Punctum, 2013, p. 235-256.
- «Recepció de Jacint Verdaguer a *La Renaixensa*». *Anuari Verdaguer. Revista d'Estudis Literaris del Segle XIX* [Vic], 15 (2007), p. 111-239.
- FONTBONA, Francesc; JORBA, Manuel (ed.). *El Romanticisme a Catalunya : 1820-1874*. Barcelona: Pòrtic, 1999.
- GAROLERA, Narcís. «Sis poemes primerencs». A: *Jacint Verdaguer: textos comentaris, notes*. Lleida: Pagès editors, 2004, p. 15-31.
- «Jochs Florals de Barcelona : Taula general de les composicions premiades, dels parlaments dels mantenedors y altres durant els setantacinch anys primers de llur restauració ò sia des del 1859 al 1933». A: *Jochs Florals de Barcelona : Any LXXV de llur restauració : MCMXXXIII*. Barcelona: Estampa La Renaixensa, 1933, p. 243-304.
- JORBA, Manuel. *A propòsit de la primeríssima recepció de «La pàtria» d'Aribau (1833-1859)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, 2013.
- «Cultura a la segona meitat del segle XIX : De la plenitud al final de la Renaixença». A: REQUESENS I PIQUER, Joan (ed.). *Jacint Verdaguer, poeta i prevere*. Barcelona: Editorial Cruïlla, 2003, p. 17-41.
- «Josep Coll i Vehí, en l'òrbita de Víctor Balaguer». *Punt Diari* [Girona], 1000 (15 maig 1982).
- L'obra crítica i erudita de Manuel Milà i Fontanals*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.
- «La polèmica de l'origen felibre o autòcton de la Renaixença». A: BADIA I MARGARIT, Antoni M.; CAMPRUBÍ, Michel (ed.). *Actes del Vuitè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988, I*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 343-363.
- «Rubió i Ors, Joaquim». A: SIMON I TARRÉS, Antoni (dir.). *Diccionari d'historiografia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 1.038-1.041.
- JORDÁN DE URRÍES Y AZARA, José. «Rubió y Ors como poeta castellano». A: JORDÁN DE URRÍES Y AZARA, José; RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Discursos leídos en la Real Academia de Buenas letras de Barcelona en la recepción pública de D. José Jordán de Urríes y Azara el día 25 de febrero de 1912*. Barcelona: Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1912, p. 5-39.
- LEÓN PAGANO, José. «Jacinto Verdaguer». *La Rassegna Internazionale della Let-*

- teratura e dell'Arte Contemporanea* [Florència], vii/1 (1-15 octubre 1901), p. 65-78.
- «Jacinto Verdaguer». A: *Attraverso la Spagna letteraria (I catalani)*. Roma: Edizione della Rassegna Internazionale, [1902], p. 89-117.
- «Jacinto Verdaguer». A: *Al través de la España literaria*, i. Tercera edició. Barcelona: Casa Editorial Maucci [1904], p. 117-143.
- LLANAS, Manuel; SOLDEVILA, Llorenç. *Verdaguer i el Maresme*. Caldes d'Estrac: Ajuntament de Caldes d'Estrac, 2002.
- LLORENS, Jordi. «Guimerà i la qüestió de la llengua». A: CASASSAS, Jordi. *L'Ate-neu i Barcelona : 1 segle i ½ d'acció cultural*. Barcelona: RBA Libros, 2006, p. 215-224.
- LLOVERA, Anna. «Epistolari entre Narcís Oller i Isaac Pavlovski, 1885-1923. Extrets». A: DOMINGO, Josep M.; LLOVERA, Anna (ed.) *De realisme : Aproximacions i testimonis*. A cura de Josep M. DOMINGO & Anna LLOVERA. Lleida: Punctum, 2013, p. 345-404.
- MARFANY, Joan-Lluís. «El cercle madrileny d'Aribau i la vida literària a Catalunya». *Els Marges* [Barcelona], 97 (primavera 2012), p. 108-113.
- La cultura del catalanisme*. Barcelona: Editorial Empúries, 1995.
- MAS I VIVES, Joan. «La influència de Tomàs Aguiló i Josep Maria Quadrado en la formació de Marià Aguiló». A: *La construcció d'una identitat : El debat ideològic i cultural entorn de J. M. Quadrado i J. Ll. Pons i Gallarza*. Palma: Lleonard Muntaner Editor, 2008, p. 31-55.
- «Joaquim Rubió i Ors: dues estades a Mallorca i un epistolari sentimental». *Lluc* [Palma], 748 (gener-febrer 1989), p. 17-22.
- «Poesia sentimental en la segona època de l'obra catalana de Joaquim Rubió i Ors». A: COMAS, Montserrat [et al.] (ed.). *El segle romàntic. Actes del Col·loqui sobre el Romanticisme. Vilanova i la Geltrú, 2, 3 i 4 de febrer de 1995*. Vilanova i la Geltrú: Biblioteca Museu Víctor Balaguer, 1997, p. 251-269.
- MASSOT I MUNTANER, Josep. «Jacint Verdaguer i la poesia popular». A: *Escriptors i erudits contemporanis*. Tercera sèrie. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, p. 69-122.
- «Marià Aguiló i la descoberta de la poesia popular». A: *Escriptors i erudits contemporanis*. Quarta sèrie. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, p. 17-45.
- MIRET I SANS, Joaquim. «Dos siglos de vida académica». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* [Barcelona], ix (1917-1920), p. 10-32, 92-116, 168-193, 249-285 i 305-382.
- MOLAS, Isidre. «Pròleg». A: COLLELL, Jaume. *Escrits polítics*. Edició, presentació i cronologia de Joan Requesens. Vic: Eumo Editorial, 1997, p. 21-59.

- MOLAS, Joaquim. «Un poeta en crisi. Notes per a una lectura dels *Aires del Montseny*». A: *Llegir Verdaguer*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2014, p. 268-292.
- «Pròleg». A: VERDAGUER, Jacint. *L'aucell del Paradís* (A: VERDAGUER, Jacint. *Prosa*. A cura de Joaquim MOLAS i d'Isidor CÒNSUL, amb la col·laboració de Lluïsa PLANS I GIRABAL, d'Andreu BOSCH I RODOREDA i de Francesc CODINA. Barcelona: Proa, 2003, p. 391-392).
- «Ricard Torrents i els estudis sobre Verdaguer: una aproximació». A: TORRENTS, Ricard. *Verdaguer. Estudis i aproximacions*. Vic: Eumo Editorial, 1995, p. XI-XVI.
- «Sobre la periodització en les històries generals de la literatura catalana». A: *Sobre la construcció de la literatura catalana i altres assaigs*. Palma: Leonard Muntaner Editor, 2010, p. 73-93.
- «Notes sobre la poètica de Verdaguer». A: *Llegir Verdaguer*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2014, p. 157-187.
- NOELL, René. *Essai de bibliographie roussillonnaise des origines à 1906*. Prada: Revue «Terra Nostra», 1976.
- PARPAL I MARQUÈS, Cosme. «El Dr. D. Joaquín Rubió y Ors (Sus escritos y su apostolado)». A: RUBIÓ I LLUCH, Antoni; PARPAL I MARQUÈS, Cosme. *Milá y Fontanals y Rubió y Ors. Discursos escritos para la solemne sesión conmemorativa del Centenario del nacimiento de dichos ilustres profesores, celebrada por la Universidad de Barcelona el día 29 de junio de 1919 por los doctores D. Antonio Rubió y Lluch y D. Cosme Parpal y Marqués Catedráticos de la Facultad de Filosofía y Letras*. Barcelona: Imprenta de Pedro Ortega, 1919, p. 81-139.
- PLANS I GIRABAL, Lluïsa. «Estudi preliminar». A: VERDAGUER, Jacint. *En defensa pròpia*. A cura de Lluïsa PLANS I GIRABAL. Barcelona: Eumo Editorial, 2012, p. 17-155.
- PORCEL, Baltasar. «Jordi Rubió, entre l'erudició i la vida». A: *Grans catalans d'ara*. Barcelona: Edicions Destino, 1972, p. 54-70.
- PRAT, Enric; VILA, Pep. «Pròleg». A: PRAT, Enric; VILA, Pep. (ed.). *Poesia eroticoburlesca rossellonesa del segle XIX: Obres de fra Pere i Poèsies catalanes écrites par Monsieur F. Jaubert de Passa*. Canet: Trabucaire, 2000, p. 11-46.
- PRATS VIDAL, David. «Josep Valldoriola i els Apuros del gramàtic llatí: una mostra divertida de la vida dels seminaristes de Vic durant el segle XIX». *Estudi General* [Girona], 22 (2002), p. 487-515.
- PUIGBERT I BUSQUETS, Joan. «Lo Rossinyol, un setmanari integrista gironí (1885-1887)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], 26 (1982-1983), p. 405-423.

- ROCA, Rafael. *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*. València: Universitat de València, 2007.
- ROIG I ROQUÉ, Josep. *Bibliografia d'en Milà i Fontanals (Notes i comentaris per una biblio-crítica)*. Barcelona: Llibreria Religiosa, 1913.
- ROSSICH, Albert. «Les arrels literàries de Jacint Verdaguer». *Ausa* [Vic], 136 (1996), p. 39-60.
- «Els papers de la Societat Pírica : Una troballa il·luminadora». *L'Avenç* [Barcelona], 391 (juny 2013), p. 24-35.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Curso de 1902 á 1903. Lecciones de lengua y literatura española : Según las explicaciones del catedrático de la asignatura Dr. D. A. Rubió y Lluch*. [Barcelona: Universitat de Barcelona?], 1904.
- «Noticia de algunos apologistas seculares contemporáneos de Balmes, por D. Antonio Rubió y Lluch, Catedrático de Literatura Española en la Universidad de Barcelona». A: PIUS X [et al.]. *Centenario de Balmes. Actas del Congreso Internacional de Apologética. Vich VIII-XI septiembre MCMX*. Tomo segundo. Vic: Imprenta de L. Anglada, 1916, p. 271-292.
- «Prólech». A: RUBIÓ I ORS, Joaquim. *Lo Gayter del Llobregat. Poesías de D. Joaquim Rubió y Ors. Edició políglota*. Volum quart. 1839-1895. Barcelona: Estampa de Francisco X. Altés y Alabart, 1902, p. v-LXIV.
- Sumario de la literatura española*. Barcelona: Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1901.
- SALORD RIPOLL, Josefina. «Pròleg». A: Miquel Eugeni CAIMARIS. *Sor Àgueda Ametller : Novella històrica de la invasió turca de 1558*. Facsímil de la primera edició. Ciutadella: Edicions Nura, 1987, p. v-XVIII.
- SEGARRA, Mila. *Història de l'ortografia catalana*. Barcelona: Empúries, 1985.
- SERRALLONGA, Segimon. «Les ascensions de Verdaguer : De la mitologia a la mística». *Serra d'Or* [Barcelona], 506 (febrer 2002), p. 21.
- SERRANO, Carlos. *El nacimiento de Carmen : Símbolos, mitos, nación*. Madrid: Taurus, 1999.
- SIMON I TARRÉS, Antoni (dir.). *Diccionari d'historiografia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2003.
- SOLDEVILA, Llorenç. «Jacint Verdaguer i el Maresme». A: CABRÉ, Rosa [et al.] (ed.). *Professor Joaquim Molas : Memòria, escriptura, història*, II. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2003 p. 1.051-1.065.
- SUNYER, Magí. *Els mites nacionals catalans*. Vic: Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 2006.
- TORRENTS, Ricard. «"Giacinto Verdaguer", de José León Pagano». *Anuari Verdaguer 1988* [Vic], [3] (1989), p. 229-242.

- «Les opcions estètiques del primer Verdaguer». A: *Verdaguer. Estudis i aproximacions*. Vic: Eumo Editorial, 1995, p. 37-98.
- «Sobre els corrents ideològics en el *Canigó* de Verdaguer». A: *Verdaguer. Estudis i aproximacions*. Vic: Eumo Editorial, 1995, p. 237-247.
- Verdaguer: Un poeta per a un poble*. Vic: Eumo Editorial, 1995
- TORRENTS, Ricard; VERDAGUER, M. Àngels. «Estudi preliminar». A: VERDAGUER, Jacint. *La pomerola. Primavera*. A cura de Ricard TORRENTS i M. Àngels VERDAGUER. Folgueroles: Verdaguer Edicions / Societat Verdaguer, 2013, p. 23-131.
- VALENTÍ I FIOL, Eduard. «Presència de la tradició clàssica en la Renaixença catalana». A: *Els clàssics en la literatura catalana moderna*. Barcelona: Curial, 1973, p. 15-54.
- VERDAGUER PAJEROLS, M. Àngels. *Verdaguer i els Jocs Florals de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2004.
- VILA, Pep. «L'estudi de la llengua i la literatura catalanes al Rosselló al segle XIX: balanç i estat de la qüestió». *Anuari Verdaguer. Revista d'Estudis Literaris del segle XIX* [Vic], 18 (2010), p. 253-292.
- «Lletres creuades entre Fèlix Torres Amat i Josep Tastú (1832-1838)». *Revista de Catalunya* [Barcelona], 23 (novembre 1997), p. 104-143.
- «La Renaixença a Girona». *Estudis Universitaris Catalans* [Barcelona], 27 (1992), p. 189-213.
- VILA, Roger. «Introducció». A: TORRENT I VINYAS, Marià. *La Musa vigatana*. Bellcaire d'Empordà: Edicions Vitella, 2007, p. 7-40.

DISCURS DE CONTESTACIÓ DE L'ACADÈMIC NUMERARI
DR. JOAQUIM MOLAS

Sr. President de l'Acadèmia,
senyores i senyors acadèmics,
senyores i senyors:

Abans de tot, vull dir que, per a mi, no és una obligació, sinó un autèntic orgull donar la benvinguda, en nom de l'Acadèmia, al Dr. Manuel Jorba. I ho és per tres motius: la bona amistat que ens uneix des de fa més de mig segle, la densitat del seu currículum professional i les virtuts del discurs que acabem d'escoltar. En efecte: vaig conèixer Manuel Jorba a les classes que, en els meus anys d'intempèrie, vaig fer als Estudis Universitaris Catalans on de seguida va destacar no sols per la seva passió per l'òpera i pel llibre, i en particular, pel llibre antic, sinó també, i sobretot, per la seva capacitat de treball i pel seu tarannà pausat, seriós i reflexiu, si bé amb puntes d'una fina ironia. O simplement d'humor. I, des d'aleshores, hem compartit interessos i amistats que ens han dut a col·laborar en multitud d'aventures, algunes d'elles de tipus professional, però d'altres d'abast eminentment col·lectiu. Així, per exemple, el 1979, vam intervenir, en uns moments singularment confusos i des de les pàgines de la revista *Els Marges*, en la redacció de l'article «Una nació sense estat, un poble sense llengua?», que va tenir una relativa repercussió. O, el 1984, vam organitzar, per commemorar els cent cinquanta anys del poema patriòtic d'Aribau, un congrés amb el qual, sota l'ombra de Jordi Rubió, Vicens Vives i Casacuberta, vam intentar de sacsejar els estudis sobre la Renaixença i per al qual vam fer, amb la col·laboració d'Antònia Taya-della, una tria de textos programàtics, i que, dos anys després, va ser el punt de partida d'un nou col·loqui, aquest, sobre el centenari del *Canigó* i, en definitiva, de la fundació de la Societat Verdaguer. I, el 1995, juntament amb Isidor Cònsul, Ramon Pinyol i Ricard Torrents i aprofitant la

coincidència d'una sèrie d'aniversaris, vam rematar l'operació organitzant, de manera escalonada i amb la divisa d'un *Segle romàntic*, quatre col·loquis que van tenir lloc a Vilanova i la Geltrú, sobre l'explosió romàntica en general, a Vic i a Folgueroles, sobre Verdaguer, al Vendrell, sobre Guimerà, on, i vull recordar-ho, vam poder veure per primera, i única, vegada, la *Tiefland*, de Leni Riefenstahl, i sobre Yxart, a Tarragona.

Jorba va néixer, el 1942, a Sant Esteve Sesrovires, va fer la carrera de Lletres a la Universitat de Barcelona, on es va llicenciar el 1968, i es va doctorar a l'Autònoma de Bellaterra, el 1981. Va ser des del 1970 professor i, des del 1989, catedràtic d'aquesta universitat fins que va ser jubilat, el 2004, amb un parèntesi de nou anys en els quals va exercir la direcció de la Biblioteca de Catalunya. Paral·lelament, Jorba ha realitzat una obra d'investigació i de divulgació de gran solidesa i coherència, que, des del principi, va centrar en la figura de Milà i Fontanals i que, després, ha eixamplat, per raons òbvies, al Romanticisme i, més en general, a tot el segle XIX. Així, el seu primer llibre va ser una tria en versió catalana dels articles més importants de Milà sobre *Teoria romàntica*, de fet, un avenç de la seva tesi de doctorat premiada per l'Institut d'Estudis Catalans sobre el gran romanista que, en conjunt, constitueix una rigorosa barreja d'erudició i de lectura en profunditat, vull dir, sense partits presos ideològics o metodològics, i que va publicar en tres volums, el primer, el 1984, sobre la trajectòria ideològica i professional, i els altres dos sobre l'obra erudita i crítica, el 1989 i el 1991. Jorba no ha abandonat mai els seus estudis milanians i, fins avui i deixant de banda alguna aportació més o menys ocasional, ha rescatat el tercer volum de l'epistolari aplegat, ja fa anys, per Nicolau d'Olwer i, en l'actualitat, està preparant per a l'Institut d'Estudis Catalans una edició crítica de les obres completes (*Estudis Romànics*, xxxiv, 2012), però, com he dit, els ha eixamplat amb una sèrie de capítols de síntesi sobre el segle XIX, plens de noves dades i de nous punts de vista, en obres de conjunt com, per posar només dos casos, els dedicats al Romanticisme, en la *Història de la literatura catalana*, de la casa Ariel. O els dedicats específicament a la Renaixença, dels volums iv i v, de la *Història de la cultura catalana*, d'Edicions 62. I, amb les síntesis, alguns treballs monogràfics, com, per exemple, un d'exhaustiu sobre la recepció d'Aribau entre 1833 i 1859, que va constituir el seu discurs d'ingrés a l'Institut d'Estudis Catalans. Altrament, els

ha ampliat, per raons anava a dir autobiogràfiques, al món bibliotecari i ha estudiat la figura singular de Francesc Pujols i la no menys singular de Joan Estelrich, de qui acaba de publicar uns sucosos *Dietaris*, en tots dos casos, per la seva vinculació a Martorell, i a les traduccions shakespearianes de Magí Morera i Galícia que figuraven a l'Arxiu particular d'Estelrich i que, avui, són dipositades a la Biblioteca de Catalunya.

Jorba ha triat per al seu discurs un tema, Verdaguer, que compta amb una extensa bibliografia, en general i amb alguna il·lustre excepció, més aviat reiterativa i convencional o massa ideològica i, en alguns moments, fins i tot massa programàtica, però que, en els darrers vint, trenta anys, ha sofert, de la mà de la Societat Verdaguer, una autèntica revolució metodològica. Jorba, com ja he tingut ocasió de dir, forma part d'aquesta tropa. I el text que acabem d'escoltar n'és una bona prova. En efecte: Jorba ha triat un aspecte, per a mi, crucial, el de la idea que el poeta tenia del moviment que no sols va ajudar a construir, sinó que, en molts sentits, va liderar. I ho ha fet a partir del discurs necrològic sobre Rubió i Ors que, el 1902, va llegir en aquesta acadèmia i en el qual va resumir les seves idees, en general, sobre la Renaixença, i en particular, sobre el paper que hi va tenir Rubió. Així, analitza els aspectes formals del discurs com a tal, remarcant l'ús d'una llengua, la catalana, que, amb Guimerà i Torres i Bages, acabava tot just de fer el salt a la vida pública institucional, la seva repercussió mediàtica i la seva organització, segons els canons, en set parts, la rapidesa amb què va ser compost i les seves fonts d'informació i, sobretot, el situa amb la precisió d'un rellotge dins el seu context històric. Per a Verdaguer, que, fidel als seus *maîtres à penser*, té una idea «providencial» de la història, el moviment s'inicia amb la recuperació literària de la llengua i, amb la llengua, de l'*alta* poesia i desemboca en un fet polític i patriòtic: «il rinascimento della lingua e della letteratura catalana», diu, el 1901, a León Pagano, «ha dato origine a quello politico; ed oggi, in gran parte, questo sostiene quello». I afegeix: «talchè un libro, qualunque ne sia l'argomento, é, al tempo stesso, un'opera letteraria e patriottica regionalista». I, amb aquesta idea, el discurs, i Jorba ho comenta puntualment, ressegueix la situació lingüística, ideològica i estètica des del principi del segle XIX, quan l'*alta* poesia era composta en llengua castellana i la composta en llengua catalana no era sinó una forma d'expressió popular o, més exactament, vallfogonesca, és

a dir, barroca i, per tant, estranya a la pròpia tradició, fins que, substituint el paganisme neoclàssic pel romanticisme cristià, es va produir la transformació d'una literatura de tipus *joglaresc* en una altra de positiva ambició *trobadoresca* que té dos moments clau: l'aparició, el 1839, del Gaiter, i la publicació, el 1858-59, de les antologies de Bofarull i Balaguer i, sobretot, la fundació, el 1859, dels Jocs Florals. I que compta amb un moviment paral·lel a l'altra banda dels Pirineus, capitanejat per Mistral i els seus amics felibres. Jorba, sense entrar-hi a fons, vull dir: sense entrar en la seva construcció d'una mitologia de referència, compara la idea de «renaixença» literària amb l'annual de la natura o amb la que, per als creients, suposa la mort i, sobretot, la reforça amb la lletra d'alguns poemes concrets, com «La Veu del Montseny». O els dedicats a Rubió. I, pel que fa al Gaiter, no sols remarca el paper que el poeta de Folgueroles li atribueix, sinó que, amb la seva erudició, el completa amb noves dades sobre la recepció immediata, algunes d'elles, prou indicatives, com les de Sol i Padrís, Tomàs Aguiló o Mañé, i amb la reconstrucció del seu pensament religiós.

I acabo aquí. No sé si he sabut glossar, com hauria volgut, la novetat i la complexitat del discurs que acabem d'escoltar. En tot cas, dono la meva més fervent benvinguda al Dr. Manuel Jorba i li dic que l'Acadèmia espera molt del seu saber. I de la seva capacitat de treball.

BIBLIOGRAFIA DE MANUEL JORBA
(1966-2014)

1966

«*Aiguafort del XII*, de Joan Vila Casas». *Serra d'Or* [Barcelona], 9 (1966), p. 59.

1967

«*Avui es parla de mi*, de Manuel de Pedrolo». *Serra d'Or* [Barcelona], 6 (1967), p. 72.

1969

«*L'alegra festa*, de Ramon Folch i Camarasa. "El Club dels Novel·listes", xxxv. Club Editor, S. L., Barcelona 1965. *Adéu, abans d'hora*, de Ramon Folch i Camarasa. "La Novel·la Popular", Alfaguara, Madrid-Barcelona. 1986». *Serra d'Or* [Barcelona], 112 (15 gener 1969), p. 57-58.

(Amb Joan ALEGRET) «*Cadé*, una nova col·lecció de novel·la». *Serra d'Or* [Barcelona], 120 (15 setembre 1969), p. 65-66.

1973

«*Els Lluisos*, de Jordi Coca». *Serra d'Or* [Barcelona], 162 (1973), p. 48.

«Martí de RIQUER, *Literatura catalana medieval*». *Miscellanea Barcinonensia* [Barcelona], 35 (1973), p. 146-147.

1974

«L'obra poètica de Clavé i el seu impacte». *Serra d'Or* [Barcelona], 183 (1974), p. 83-86.

1975

«Noves publicacions sobre la literatura catalana del segle XIX». *Els Marges* [Barcelona], 4 (1975), p. 88-97.

1977

- «Jordi SANSANEDAS: *Mites*, 2a edició. Pròleg de Joaquim MOLAS. Barcelona, Edicions 62, 1976. ("El Balanci" núm. 98). 128 ps.; *L'Eduard el Mariner i el país de sota l'aigua*. Il·lustracions de BERTA. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1976. ("La Xarxa", núm. 5). 108 ps.», *Els Marges* [Barcelona], 9 (1977), p. 122-123.
- «Jeroni CONQUES: *Llibre de Job*. Versió del segle XVI. Edició a cura de Jaume RIERA I SANS. Premi "Enric de Larratea" 1972. Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona/Curial Edicions Catalanes, 1976. (Col. "Biblioteca Torres Amat", núm. 3.) 110 p.», *Els Marges* [Barcelona], 10 (1977), p. 120-121.
- «Francesc PARCERISAS: *Dues suites*. Epíleg de J. M. Sobré». Premi Joan Alcover 1975. Barcelona, Edicions 62, 1976. (Col. "Els Llibres de l'Escorpi", Poesia, núm. 38.) 58 ps.», *Els Marges* [Barcelona], 10 (1977), p. 124-125.
- «*Catalunya 1976. Llibre de l'any*. Barcelona: Editorial Avance, 1977. ("L'Avenç") 262 ps.», *Els Marges* [Barcelona], 11 (1977), p. 117-118.
- «Joan PONS I MARQUÈS, *Crítica literària*, vol. I. Pròleg de Miquel DOLÇ. Palma de Mallorca, [Ed. Moll], 1975. ("Obres de Joan Pons i Marquès", vol. II). 224 ps.; vol. II. Pròleg de Joan Baptista BERTRAN. Palma de Mallorca, [Ed. Moll], 1977. ("Obres de Joan Pons i Marquès", vol. III). 292 ps.», *Els Marges* [Barcelona], 11 (1977), p. 119-120.
- «Pròleg». A: MILÀ I FONTANALS, Manuel. *Teoria romàntica*. A cura de Manuel JORBA. Barcelona: Edicions 62, 1977 («Antologia Catalana», 88), p. 5-16.

1979

- «Josep Pla, *Obra completa*, vol. XXXI: *Articles amb cua*. Barcelona, Edicions Destino, 1977. 650 ps.; vol. XXXII: *Prosperitat i rauxa de Catalunya*. Barcelona, Edicions Destino, 1977». *Els Marges* [Barcelona], 14 (1978 [1979]), p. 123-124.
- (Amb ARGENTE, Joan A.; CASTELLANOS, Jordi; MOLAS, Joaquim; MURGADES, Josep; NADAL, Josep; SULLÀ, Enric). «Una nació sense estat, un poble sense llengua?». *Els Marges* [Barcelona], 15 (1979), p. 3-13.
- «Aguiló i Fuster, Marià». A: ARTAL, Francesc [*et al.*] (ed.). *Ictíneu. Diccionari de les ciències de la societat als Països Catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1979 («Cultura Catalana Contemporània», 8), p. 30.
- «Casacuberta i Roger, Josep M. de». *Ibid.*, p. 103-104.
- «Milà i Fontanals, Manuel». *Ibid.*, p. 310-311.
- «Miquel i Planas, Ramon». *Ibid.*, p. 312.
- «Roca i Cornet, Joaquim». *Ibid.*, p. 413-414.

«Romanticisme». *Ibid.*, p. 415-419.

«Abella, Delfi». A: MOLAS, Joaquim; MASSOT I MUNTANER, Josep (dir.). *Diccionari de la literatura catalana*. Barcelona: Edicions 62, 1979, p. 15 («Cultura Catalana Contemporània», 9).

«Alcover i Sureda, Antoni M.» . *Ibid.*, p. 30-31.

«Almerich, Lluís». *Ibid.*, p. 34.

«Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». *Ibid.*, p. 49-50.

«Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura». *Ibid.*, p. 50.

«Aramon i Serra, Ramon». *Ibid.*, p. 51.

«Badia i Margarit, Antoni M.» . *Ibid.*, p. 68.

«Baixeras, Josep A.» . *Ibid.*, p. 68.

«Bastero i Lledó, Antoni de». *Ibid.*, p. 78-79.

«Be Negre, El». *Ibid.*, p. 81.

«Bibliofília». *Ibid.*, p. 90.

«Calveras, Josep». *Ibid.*, p. 119.

«Capellà Roca, Pere». *Ibid.*, p. 132-133.

«Carbó, Joaquim». *Ibid.*, p. 135.

«Carbonell, Jordi». *Ibid.*, p. 135-136.

«Carbonell i Gener, Josep». *Ibid.*, p. 136.

«Casas, Joaquim». *Ibid.*, p. 143-144.

«Comte Arnau, El». *Ibid.*, p. 171-173.

«Conte». *Ibid.*, p. 175.

«Coromines, Joan». *Ibid.*, p. 178.

«Corona de Aragón, La». *Ibid.*, p. 179.

«Cucurull, Fèlix». *Ibid.*, p. 190.

«D'Ací i d'Allà». *Ibid.*, p. 193.

«Diario de Barcelona». *Ibid.*, p. 203.

«Duran i Reynals, Eudald». *Ibid.*, p. 210.

«Esteve i Subietlos, Joaquim». *Ibid.*, p. 233.

«Estudio». *Ibid.*, p. 235.

«Estudis Universitaris Catalans». *Ibid.*, p. 236.

«Fabra, Pompeu». *Ibid.*, p. 239-240.

«Ferrerres, Ignasi». *Ibid.*, p. 255-256.

«Gili i Gaya, Samuel». *Ibid.*, p. 288-289.

«Goethe als Països Catalans». *Ibid.*, p. 293-294.

«Guerra Gran, la». *Ibid.*, p. 306-307.

«Hurtado, Odó». *Ibid.*, p. 325-326.

«Jordana, Cèsar August». *Ibid.*, p. 343.

«Jori, Romà». *Ibid.*

«Jutglà i Font, Antoni». *Ibid.*, p. 346.
 «Llor, Miquel». *Ibid.*, p. 411-412.
 «Macià, Carles». *Ibid.*, p. 425.
 «Martínez Ferrando, Jesús Ernest». *Ibid.*, p. 445.
 «Merli, Joan». *Ibid.*, p. 461.
 «Millàs i Vallicrosa, Josep M.» . *Ibid.*, p. 468.
 «Mirador». *Ibid.*, p. 471.
 «Moll, Francesc de Borja». *Ibid.*, p. 480-481.
 «Muñoz Espinalt, Carles». *Ibid.*, p. 491.
 «Navarro-Costabella, Josep». *Ibid.*, p. 500.
 «Papitu». *Ibid.*, p. 533-534.
 «Pedrell, Felip». *Ibid.*, p. 542.
 «Pena, Joaquim». *Ibid.*, p. 545.
 «Pla i Cargol, Joaquim». *Ibid.*, p. 561.
 «Poble Català, El». *Ibid.*, p. 565.
 «Prat i Ubach, Pere». *Ibid.*, p. 576.
 «Publicitat, La». *Ibid.*, p. 582.
 «Revista». *Ibid.*, p. 606.
 «Revista de Bibliografia Catalana». *Ibid.*, p. 607.
 «Rexach, Baldiri». *Ibid.*, p. 608.
 «Roure-Torrent, Josep». *Ibid.*, p. 637.
 «Rubió i Balaguer, Jordi». *Ibid.*, p. 638-639.
 «Santamaria, Joan». *Ibid.*, p. 660-661.
 «Serra d'Or». *Ibid.*, p. 669-670.
 «Serrahima, Maurici». *Ibid.*, p. 670-671.
 «Soldevila, Carles». *Ibid.*, p. 680-681.
 «Tasis, Rafel». *Ibid.*, p. 693.
 «Trabal, Francesc». *Ibid.*, p. 710.
 «Trobadors moderns, Los». *Ibid.*, p. 715.
 «Trobadors nous, Los». *Ibid.*
 «Vallès, Emili». *Ibid.*, p. 722.
 «Vanguardia, La». *Ibid.*, p. 725.
 «Vernet, Maria Teresa». *Ibid.*, p. 731-732.
 «Veu de Catalunya, La». *Ibid.*, p. 733.
 «Vilà, Josep Maria». *Ibid.*, p. 740.
 «Violeta de Oro, La».. *Ibid.*, p. 750-751.

1980

«Sobre la llengua catalana al final de l'Antic Règim: el *Diario de Barcelona* (1792-1808)». *Els Marges* [Barcelona], 17 (1979 [1980]), p. 27-52.

«Justificació». A: VILANOVA, Emili. *Lo primer amor i altres narracions*. A cura de Manuel JORBA. Barcelona: Edicions 62 i «La Caixa», 1980 («Les Millors Obres de la Literatura Catalana», 39), p. 11-13.

1982

«Josep Coll i Vehí, en l'òrbita de Víctor Balaguer». *Punt Diari* [Girona], 1000 (15 maig 1982).

1983

«Les idees de Manuel Milà i Fontanals sobre teatre». *Els Marges* [Barcelona], 25 (1982 [1983]), p. 23-43.

«Actituds davant de la llengua en relació amb la Renaixença». A: TAVANI, Giuseppe; PINELL, Jordi (ed.). *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Roma, 28 setembre - 2 octubre 1982*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983 («Biblioteca Abat Oliba», 31), p. 127-151.

1984

«Un filòleg irrepetible de la Renaixença». *El País. Quadern* [Barcelona] (15 juliol 1984).

La Renaixença: Fonts per al seu estudi 1815-1877. Selecció de Joaquim MOLAS, Manuel JORBA, Antònia TAYADELLA. Barcelona: Departament de Literatura Catalana de la Universitat de Barcelona / Departament de Filologia Hispànica de la Universitat Autònoma de Barcelona: 1984.

Manuel Milà i Fontanals, crític literari (resum de tesi doctoral). Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1984 («Tesis Doctorals»).

«Sobre els dos *Romancerillos* de Manuel Milà i Fontanals». A: *Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, IV. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1984 (= *Estudis Universitaris Catalans*, xxvi), p. 93-121.

«El Llobregat en dos moments de la literatura catalana». A: IGLÉSIES, Josep [et al.]. *Què en farem del Llobregat? III Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat*. Martorell: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1984, p. 93-96.

1985

«Alessandro Manzoni y la literatura catalana». *La Vanguardia* [Barcelona] (7 març 1985).

Manuel Milà i Fontanals en la seva època. Trajectòria ideològica i professional. Barcelona: Curial, 1984 [1985] («Biblioteca de Cultura Catalana», 54).

1986

«Transmissió i significació del cançoner [de Nadal]». *Revista Musical Catalana* [Barcelona], 2a època, 26 (1986), p. 22-23.

«La cultura popular». A: ALEGRET, Joan [et al.]. *La Renaixença. Cicle de conferències fet a la Institució Cultural CIC de Terrassa, curs 1982/1983.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986 («Biblioteca Milà i Fontanals», 4), p. 75-88.

«La Renaixença». A: MOLAS, Joaquim (dir.). *Història de la literatura catalana*, VII. Barcelona: Ariel, 1986, p. 9-39.

«Llengua i literatura. 1800-1833». *Ibid.*, p. 41-75

«El Romanticisme» *Ibid.*, p. 77-122

«Els Jocs Florals» *Ibid.*, p. 123-151

«La poesia entre 1859 i 1880» *Ibid.*, p. 153-222

«Crítica i erudició: Milà i la seva escola» *Ibid.*, p. 437-457

«El periodisme i l'assaig» *Ibid.*, p. 669-699.

1987

«Manuel Milà i Fontanals, impulsor del Romanticisme». *Faig* [Manresa], 28 (1987), p. 51-59.

«La Universitat de Barcelona i la Renaixença». *L'Avenç* [Barcelona], 110 (desembre 1987), p. 20-23.

«Introducció a l'èpica catalana del segle XIX». *Anuari Verdaguer* 1986 [Vic], [1] (1987), p. 11-33.

«Dos poemes inèdits de Joaquim Rubió i Ors». A: COLL I ALENTORN, Miquel [et al.]. A: *Manuel Jover i de Dorda us desitja un bon Nadal i un venturós Any Nou.* Barcelona: [Edició privada], 1987, [p. 6-7].

1989

L'obra crítica i erudita de Manuel Milà i Fontanals. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989 («Textos i Estudis de Cultura Catalana», 17).

«Jaume Collell i *La gent de l'any vuit*». *Anuari Verdaguer* 1988 [Vic], [3] (1989), p. 121-132.

«La polèmica de l'origen felibre o autòcton de la Renaixença». A: BADIA I MARGARIT, Antoni M.; CAMPRUBÍ, Michel (ed.) *Actes del Vuitè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Tolosa de Llenguadoc. 12 - 17 setembre 1988*, I. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989 («Biblioteca Abat Oliba», 77), p. 343-363.

1990

«Manuel Milá y Fontanals en la encrucijada de la filología europea moderna». *Boletín de la Real Academia Española* [Madrid], 49 (1989 [1990]), p. 493-513.

«Biblioteca de Catalunya. Una eina per a la protecció i difusió de la llengua». *El Periódico* [Barcelona] (25 gener 1990).

1991

«El Museu del Llibre Frederic Marès de la Biblioteca de Catalunya». *Avui* [Barcelona] (18 setembre 1991).

Manuel Milà i Fontanals, crític literari. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991 («Textos i Estudis de Cultura Catalana», 23).

1992

«Morera i Galícia, traductor de Shakespeare: fragments de les versions inèdites de *Macbeth* i *Juli Cèsar*». *Urc* [Lleida], 6 (1991 [1992]), p. 61-78.

«La Biblioteca de Catalunya, difusora de la cultura catalana». *El Periódico* [Barcelona] (24 gener 1992).

«Biblioteca de Catalunya: les raons d'un projecte d'obres». *Item. Revista de Biblioteconomia i Documentació* [Barcelona], 10 (1992), p. 50-57.

«Presentació». A: HARO I PERICH, Pelegrí [et al.]. *Fira Europea de Llibreries Antiquàries*. Barcelona: A.I.L.A., 1992, p. vii.

«Presentation». A: *Biblioteca de Catalunya. The Changes at the National Library of Catalonia. Barcelona (Spain), 1992*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1992, p. 5-7.

1993

«Renaixença (la)». A: CORREDOR-MATHEOS, Josep (dir.). *Gran Larousse Català*, 9. Barcelona: Edicions 62, 1993, p. 4.166.

«L'Arxiu Joan Maragall». *Avui* [Barcelona] (11-V-1993).

«The Biblioteca de Catalunya, national library of Catalonia». *Item. Revista de Biblioteconomia i Documentació* [Barcelona], Special Issue IFLA '93 (agost 1993), p. 5-11.

«La Biblioteca de Catalunya prepara el seu futur». *El Periódico* (11 setembre 1993).

«El procés crític: intuïció i mètode». A: BOU, Enric; PLA, Ramon (coord.). *Creació i crítica en la literatura catalana. Intervencions en les Comunicacions celebrades a l'Aula Magna de la Universitat de Barcelona els dies 5 i 15 de març de 1991*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Catalana, 1993, p. 205-214.

Resource-sharing within federal states: the case of the National Library of Catalonia. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1993.

1994

«Els 80 anys de la Biblioteca de Catalunya». *Avui* [Barcelona] (29 maig 1994).

«Francesc Pujols, esperit (creatiu) de contradicció». *Els Marges* [Barcelona], 50 (juny 1994), p. 96-101.

«Literatura, llengua i Renaixença. Models literaris i influències culturals». A: GABRIEL, Pere (dir.). *Història de la cultura catalana*, 5. *Naturalisme, positivisme i catalanisme. 1860-1890*. Barcelona: Edicions 62, 1994, p. 55-114.

1995

«La formació dels romanticismes de Catalunya». *Serra d'Or*, 425 (1995), p. 42-44.

«Aproximació a l'obra de Jacint Verdaguer». *150 aniversari. Jacint Verdaguer (1845-1995)*. Barcelona: Institució de les Lletres Catalanes, 1995, p. 5-15.

«Barcelona: pensament i vida cultural. 1833-1897». A: SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume (dir.). *Història de Barcelona*, 6. *La ciutat industrial (1833-1897)*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Ajuntament de Barcelona, 1995, p. 250-287.

«Literatura, llengua i Renaixença: la renovació romàntica». A: GABRIEL, Pere (dir.), *Història de la cultura catalana*, 4. *Romanticisme i Renaixença. 1800-1860*. Barcelona: Edicions 62, 1995, p. 77-132.

[«Discursus»]. A: GUITART, Joan [et al.]. *Les sales de lectura de la Biblioteca de Catalunya. Discursos inaugurals. 20 de setembre de 1994*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1995 («Documents», 5), p. 11-17.

«Presentació». A: MILÀ I FONTANALS, Manuel. *Epistolari de M. Milà i Fontanals*. Volum III (1881-1884). Correspondència recollida i anotada per Lluís NICOLAU D'OLWER. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1995 («Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 47), p. 1-4.

1996

- «La renovació i la llengua». *Avui* [Barcelona] (4 gener 1996).
- «L'herència de Joan Fuster». *Serra d'Or* [Barcelona], 436 (1996), p. 27.
- «Encara sobre la cultura del catalanisme i el llibre de Marfany». *Serra d'Or* [Barcelona], 436 (1996), p. 30-31.
- «Homenatges [Cinquantenari de la mort de Jaume Massó i Torrents], II». A: CASTELLET, Manuel [et al.]. *Anuari IEC. Curs 1994-1995*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1996, p. 147-152.
- «De la literatura moderna a la contemporània. Esbós de panorama parcial dels estudis de Joaquim Molas, precedits d'un assaig de filípica». A: BOU, Enric [et al.]. *A Joaquim Molas*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996, p. 97-104.
- «Una evocació necessària». A: RAIMON [et al.]. *IV Fira Internacional del Llibre Antic*. Barcelona: A.I.L.A., 1996, p. 9.

1997

- «La Biblioteca de Catalunya com a biblioteca nacional». *Item. Revista de Biblioteconomia i Documentació* [Barcelona], 19 (1996 [1997]), p. 7-10.
- «El prestigi de "La pàtria" d'Aribau». A: Riquer i PERMANYER, Borja de (dir.). *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*, 6. *La gran transformació. 1790-1860*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 342-343.
- «La Renaixença». *Ibid.*, p. 354-355.
- «La figura de la dona en la literatura romàntica a Catalunya (El temps de *l'Escuela Provincial*)». A: VÉLEZ, Pilar [et al.]. *La dona i el Romanticisme*. Barcelona: Museu Frederic Marès, 1996 [1997] («Quaderns del Museu Frederic Marès», 1), p. 11-35.
- «Els romanticismes de Catalunya». A: JORBA, Manuel [et al.] (ed.). *El Segle Romàntic. Actes del Col·loqui sobre el Romanticisme. Vilanova i la Geltrú, 2, 3 i 4 de febrer de 1995*. Vilanova i la Geltrú: Biblioteca Museu Víctor Balaguer, 1997, p. 209-248.

1998

- «El futur comença ara». *Barcelona. Metròpolis Mediterrània* [Barcelona], 43 (setembre-octubre 1998), p. 4.
- «Un apunt des de la Biblioteca de Catalunya». *Revista del Centre de Lectura de Reus* [Reus]. Sisena època, 47 (novembre 1998), p. 9.

1999

- «Dr. Felip Mateu i Llopis. In memoriam». *Item. Revista de Biblioteconomia i Documentació* [Barcelona], 22 (1998 [1999]), p. 103-105.
- «La Renaixença i els Jocs Florals». A: BORDONS, Glòria; SUBIRANA, Jaume (ed.), *Literatura catalana contemporània*. Barcelona: Edicions de la universitat Oberta de Catalunya / Proa, 1999 («Biblioteca Oberta. Àgora»), p. 17-23.
- «Romanticisme i Renaixença» A: FONTBONA, Francesc; JORBA, Manuel (ed.). *El Romanticisme a Catalunya. 1820-1874*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura / Pòrtic, 1999, p. 16-25.
- «Els corrents provincialistes i la Renaixença». A: MANINCHEDDA, Paolo (ed.). *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo. Atti del VI Congresso (III Internazionale) dell'Associazione Italiana di Studi Catalani. Cagliari 11-15 ottobre 1995*, vol. II. Càller: Cooperativa Universitaria Editrice Cagliaritan. C.U.E.C., 1998 [1999], p. 92-113.
- [«Discurs del Sr. Manuel Jorba»]. A: JORBA, Manuel [et al.]. *Inauguració de les obres de remodelació i d'ampliació de la Biblioteca de Catalunya. Discursos inaugurals. 9 de setembre de 1998*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1999 («Documents», 8), p. 7-12.

2000

- «Aproximació al teatre de Josep Maria Arnau». *Quaderns d'Estudis Arenyencs* [Arenys de Mar], 8 (desembre 2000), p. 63-80.

2001

- «Josep ROMEU I FIGUERAS, *Corpus d'antiga poesia catalana*. Barcelona: Editorial Bacino, 2000 («Els Nostres Clàssics. Sèrie B», 18), 421 p.». *Els Marges* [Barcelona], 68 (desembre 2000 [juny 2001]), p. 121-124.
- «The National Library of Catalonia: A New Organization in a Renovated Building - An assessment». A: BISBROUCK, M.-F. (ed.). *Library Buildings in a Changing Environment. Proceedings of the Eleventh Seminar of the IFLA Section on Library Buildings and Equipment. Shanghai, China, 14-18 August 1999*, Munic: K.G. Saur, 2001, p. 207-215.
- «Pròleg». A: COMAS I GÜELL, Montserrat. *Lectura i biblioteques populars a Catalunya (1793-1914)*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001 («Textos i Estudis de Cultura Catalana», 84), p. 7-9.

2002

- «D'Amors d'en Jordi i na Guideta». *La Vanguardia* [Barcelona] (3 abril 2002).
- «BOHIGAS, Pere: *Mirall d'una llarga vida. A Pere Bohigas, centenari*. Edició a cura d'Antoni M. Badia i Margarit, Germà Colón i Domènech, Josep Moran i Ocerinjauregui. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2001 ("Biblioteca Filològica", XLI)». *Llengua & Literatura* [Barcelona], 13 (2002), p. 463-467.
- «Els romàntics radicals». *Barcelona. Quaderns d'Història*, 6 (2002), p. 75-88.
- «Del primer romanticisme al conservadorisme ideològic: Manuel Milà i Pau Pífferrer». *Ibid.*, p. 89-103.

2003

- «A propòsit de *L'Atlàntida* editada per Pere Farrés». *Serra d'Or* [Barcelona], 521 (maig 2003), p. 73-74.
- «Terenci Thos i Codina i l'entorn de la Renaixença». *El Punt* [Girona] (6 de juliol 2003).
- «Aproximación a la obra de Verdaguer». A: VILAJOANA I ROVIRA, Jordi [et al.]. *Verdaguer. Un genio poético*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2003, p. 25-40.
- «Cultura a la segona meitat del segle XIX : De la plenitud al final de la Renaixença». A: REQUESENS I PIQUER, Joan (ed.). *Jacint Verdaguer, poeta i prevere*. Barcelona: Editorial Cruïlla, 2003, p. 17-41.
- «La literatura catalana en les lliçons de literatura espanyola de Manuel Milà i Fontanals». A: CABRÉ, Rosa [et al.] (ed.). *Professor Joaquim Molas : Memòria, escriptura, història*, 1. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2003 («Col·lecció Homenatges», 19), p. 573-587.
- «Biblioteca de Catalunya». A: SIMON I TARRÉS, Antoni (dir.). *Diccionari d'historiografia*. Barcelona: Proa, 2003 («Diccionaris de l'Enciclopèdia»), p. 213-215.
- «Milà i Fontanals, Manuel». *Ibid.*, p. 896-807.
- «Molas, Joaquim». *Ibid.*, p. 819-821.
- «Rubió i Ors, Joaquim». *Ibid.*, p. 1038-1041.

2004

- «El coneixement de la literatura alemanya en l'àmbit català (1833-1847)». A: RAPOSO FERNÁNDEZ, Berta [et al.] (ed.). *Paisajes románticos: Alemania y España*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004, p. 52-71.

2005

- «Un “andalusista” davant la Renaixença i el catalanisme polític». *L'Avenç* [Barcelona], 300 (març 2005), p. 76-78.
- «La Renaixença». A: BUTIÑÁ JIMÉNEZ, Julia; RIBERA LLOPIS, Joan (coords). *Literaturas hispánicas no castellanas*, I. *Literatura catalana. Literatura catalana moderna*. Madrid: E-excellence. Liceus. El Portal de las Humanidades [Rekurs electrònic: www.Liceus.com], 2005. Cap. I, 17 p.
- «Poesía. Jacint Verdaguer». *Ibid.* Cap. II, 23 p.

2006

- «Pere Aldavert per Carola Duran». *Revista de Catalunya* [Barcelona], 221 (octubre 2006), p. 107-110.
- (Amb Jordi Font) «Presentació de les Jornades a l'Institut del Teatre». A: AULET, Jaume [et al.] (ed.). *Una tradició dolenta, maleïda o ignorada? I Jornades de debat sobre el repertori teatral català*. Lleida: Punctum & GELLC, 2006, p. 17-19.
- «Magí Morera i Galícia, traductor de Shakespeare: dues traduccions inèdites». A: SHAKESPEARE, William. *La Tragèdia de Juli Cèsar & La Tragèdia de Macbeth*. Traducció de Magí MORERA I GALÍCIA. Edició a cura de Manuel JORBA. Il·lustracions de Manuel BOIX. Barcelona: Associació de Bibliòfils de Barcelona, 2006, p. IX-XVIII.
- «Biblioteca Central». A: CEFID. *Catalunya durant el franquisme. Diccionari. Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica (CEFID)*. Vic: Eumo Editorial, 2006, p. 56 («Referències», 46).
- «Biblioteques». *Ibid.*, p. 56-57.

2007

- «Miscel·lània igualadina: els poemes de Jacint Verdaguer i de Josep Maria Serra i Marsal al Sant Crist d'Igualada i altres textos». *Anuari Verdaguer. Revista d'Estudis Literaris del Segle XIX* [Vic], 13 (2005 [2007]), p. 165-181.
- «Vintè aniversari del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença. 1984-2004». *Anuari Verdaguer. Revista d'Estudis Literaris del segle XIX* [Vic], 13 (2005 [2007]), p. 211-217.
- «Presentació». A: PUJOLS, Francesc. *El mal del separatismo catalán : Opúsculo por Augusto de Altozanos*. Presentació i edició de Manuel JORBA. Martorell: Fundació Francesc Pujols, 2007, [p. 5-6].
- «La receptivitat de l'òpera italiana durant el primer romanticisme. Una aproximació a l'àmbit barceloní». A: CODINA, Francesc (ed.). *Miscel·lània Ricard Torrents. Scientiae patriaeque impendere vitam*. Vic: Eumo Editorial. Universitat de Vic. Eumogràfic, 2007, p. 282-300.

«Els escriptors en les memòries de Joaquim M. Sanromà. Notes per a un estudi». A: PANYELLA, Ramon (ed.). *La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània. Actes del Congrés Internacional «La projecció de l'escriptor en la literatura catalana contemporània. Barcelona/Bellaterra, 26, 27 i 28 d'octubre de 2005*. Lleida / Bellaterra: Punctum & Grup d'Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, 2007, p. 165-177.

2008

- (Amb Ramon Pinyol) «Contribució a l'epistolari de Jacint Verdaguer. I». *Anuari Verdaguer. Revista d'Estudis Literaris del Segle XIX* [Vic], 15 (2007 [2008]), p. 241-258.
- «Record de Hans Juretschke (1909-2004) i dels seus estudis catalans». *Anuari Verdaguer. Revista d'Estudis Literaris del segle XIX*, 15 (2007 [2008]), p. 529-537.
- «Presentació de *Biblioteca de Catalunya. 100 anys. 1907-2007*». A: LAMARCA, Dolors [et al.]. *Conferències en el centenari de la Biblioteca de Catalunya (1907-2007)*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2008 («Mínima», 14), p. 7-13.
- «Introducció. L'ull de la mosca: les múltiples mirades sobre Francesc Pujols». A: AMAT, Teresa [et al.] (ed.). *Francesc Pujols: llums i ombres*. Martorell / Vilafranca del Penedès: Fundació Francesc Pujols / Edicions i Propostes Culturals Andana, SL, 2008, p. 13-31.
- «Entre *El Europeo* (1823-1824) i *La Abeja* (1862-1870). Alguns aspectes de la influència de la literatura alemanya a Catalunya». A: PONS, Arnau; SKRABEC, Simona (ed.). *Carrers de frontera : Passatges de la cultura alemanya a la cultura catalana*, II. Barcelona: Institut Ramon Llull, 2008, p. 238-239, 232-243.
- «Aguiló i Cortès, Tomàs». A: BROCH, Àlex (dir.). *Diccionari de la literatura catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2008 («Diccionaris de l'Enciclopèdia»), p. 34.
- «Andreu i Fontcuberta, Josep». *Ibid.*, p. 66-67.
- «Antologies literàries del segle XIX». *Ibid.*, p. 71-72.
- «Aribau i Farriols, Bonaventura Carles». *Ibid.*, p. 81-82.
- «Arnau i Pascual, Josep Maria». *Ibid.*, p. 84.
- «Arús i Arderiu, Rosend». *Ibid.*, p. 89.
- «Balari i Jovany, Josep». *Ibid.*, p. 104-105.
- «Bassegoda i Amigó, Ramon-Enric». *Ibid.*, p. 118.
- «Bastús i Carrera, Vicenç Joaquim». *Ibid.*, p. 119-120.
- «Bedós i Arnal, Francesc de Paula». *Ibid.*, p. 125.
- «Bedós i Gavalrà, Francesc de Paula». *Ibid.*

«Bertran i Bros, Pau», «Blanxart i Camps, Josep». *Ibid.*, p. 134.
 «Brunet i Bellet, Josep». *Ibid.*, p. 174.
 «Calvet i de Budallès, Damas». *Ibid.*, p. 191.
 «Camprodon i Safont, Francesc». *Ibid.*, p. 197.
 «Canalejas y Casas, Francisco de Paula». *Ibid.*, p. 200.
 «Carbó i González, Joan Francesc». *Ibid.*, p. 215.
 «Carreras i Lastortras, Lluís». *Ibid.*, p. 227-228.
 «Cornet i Mas, Gaietà». *Ibid.*, p. 280.
 «Corrons, Ignasi». *Ibid.*, p. 283.
 «Cortils i Vieta, Josep». *Ibid.*, p. 286.
 «Duran i España, Joan». *Ibid.*, p. 326.
 «Farrés i Arderu, Pere». *Ibid.*, p. 371.
 «Febrer i d'Armenteras, Francesc de P. de». *Ibid.*, p. 375.
 «Ferré i Prats, Josep». *Ibid.*, p. 383.
 «Giró i Torà, Josep». *Ibid.*, p. 452.
 «Idillis i cants místics». *Ibid.*, p. 487-498.
 (Amb Xavier Solà de Andrés) «Juncosa i Mestre, Josep». *Ibid.*, p. 525-526.
 «Lasarte i Rodríguez-Cardoso, Manuel de». *Ibid.*, p. 534.
 «Lidforss, Edvard». *Ibid.*, p. 537.
 «Llausàs i Mata, Josep». *Ibid.*, p. 541.
 «Marull i Savall, Francesc d'Assís». *Ibid.*, p. 606.
 «Mas i Otzet, Francesc de». *Ibid.*, p. 607.
 «Masferrer i Arguimbau, Francesc de Paula». *Ibid.*, p. 611.
 «Masferrer i Arguimbau, Josep». *Ibid.*
 «Masriera i Colomer, Artur». *Ibid.*, p. 613-614.
 «Menéndez Pelayo, Marcelino». *Ibid.*, p. 629.
 «Milà i Fontanals, Pau». *Ibid.*, p. 637-638.
 «Miró i Manent, Ignasi Ramon». *Ibid.*, p. 646-647.
 «Monner i Sans, Ricard». *Ibid.*, p. 655.
 «Muns i Castellet, Francesc». *Ibid.*, p. 672.
 «Nadal i Canudas, Lluís Bertran». *Ibid.*, p. 680-681.
 «Nanot i Renart, Pere». *Ibid.*, p. 682.
 «Orga i Pinyana, Josep d'». *Ibid.*, p. 709-710.
 «Pagès i de Puig, Anicet de». *Ibid.*, p. 717.
 «Pagès i Montllor, Joan Antoni». *Ibid.*, p. 717-718.
 «pagesa virtuosa, o Vida de Lluïsa Deschamps, La». *Ibid.*, p. 718.
 «Palau i Català, Melcior de». *Ibid.*, p. 720.
 «Palet i Oliver, Josep». *Ibid.*, p. 722.
 «pàtria. Trobes, La». *Ibid.*, p. 740-741.

«Permanyer i Tuyet, Francesc». *Ibid.*, p. 759.
 «Piferrer i Fàbregas, Pau». *Ibid.*, p. 766-767.
 «Prats i Bosch, Pere». *Ibid.*, p. 805.
 «Puymaigre, Théodor Joseph Boudet, comte de». *Ibid.*, p. 822.
 «Recuerdos y bellezas de España». *Ibid.*, p. 835-836.
 «Rierola i Masferrer, Francesc». *Ibid.*, p. 853.
 «Roca i Farreras, Josep-Narcís». *Ibid.*, p. 858-859.
 «Sardà i Salvany, Fèlix». *Ibid.*, p. 925-926.
 «Serra i Campdelacreu, Josep». *Ibid.*, p. 939.
 «Serra i Marsal, Josep Maria». *Ibid.*, p. 940.
 «Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde». *Ibid.*, p. 950.
 «Sitjar i Bulcegura, Joan». *Ibid.*, p. 951-952.
 «Sitjar i Bulcegura, Joaquim». *Ibid.*, p. 951.
 «Soler i Palet, Josep». *Ibid.*, p. 961-962.
 «Tayadella i Oller, Antònia». *Ibid.*, p. 979.
 «Tolrà de Bordas, Josep». *Ibid.*, p. 995.
 (Amb Miquel Sitjar) «Torrent i Garriga, Domingo». *Ibid.*, p. 1001.
 «Tourtoulon, Charles, comte de». *Ibid.*, p. 1008.
 «tradició catalana, La». *Ibid.*, p. 1010.
 «trobadors moderns, Los». *Ibid.*, p. 1015-1016.
 «trobadors nous, Los». *Ibid.*, p. 1016.
 «Vayo, Estanislau de Kostka». *Ibid.*, p. 1035.
 «Vila i Sala, Antoni». *Ibid.*, p. 1063.

2009

- «Presentació de *Lo Nou Testament*. Traducció de Josep Melcior Prat». *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya* [Pineda de Mar], 101 (gener 2009), p. 57-64.
- «Magí Morera i Galícia, traductor de Shakespeare: dues traduccions inèdites». A: SHAKESPEARE, William. *La Tragèdia de Juli Cèsar & La Tragèdia de Macbeth*. Traducció de Magí MORERA I GALÍCIA. Edició a cura de Manuel JORBA. Il·lustracions de Manuel BOIX. Lleida: Pagès, editor / Ajuntament de Lleida, 2009, p. 11-19.
- «Notes sobre l'ús literari de la llengua catalana i la castellana a Catalunya. A propòsit de Manuel de Cabanyes». A: SOLÀ DE ANDRÉS, Xavier [et al.]. *Manuel de Cabanyes (1808-1833) i el romanticisme català*. Vilanova i la Geltrú: Biblioteca Museu Victor Balaguer, 2009, p. 51-65.
- «Femineïtat i feminisme segons Paulina Pi de la Serra». A: *Congrés Internacional. Escripores republicanes. Gènere i modernitat a la Catalunya contemporània*.

nia. *Comunicacions*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània. [Recurs electrònic: www.traces.uab.es/gelcc/escritores], 2009. 13 p.

2010

(Amb Ramon Pinyol) «Contribució a l'epistolari de Jacint Verdaguer. II». *Anuari Verdaguer. Revista d'Estudis Literaris del Segle XIX* [Vic], 16 (2008 [2010]), p. 191-209.

«Rosalia Guilleumas i Brosa (1924-2007)». *Estudis Romànics* [Barcelona], 32 (2010), p. 619-626.

«Pròleg». A: MARRUGAT CUYÀS, Ramon. *La poesia en català de Manuel Milà i Fontanals*. [Vilafranca del Penedès]: Institut d'Estudis Penedesencs, 2010 («Biblioteca Penedès», 3), p. 7-9.

«Un arxiu per a unes memòries: el fons Joan Estelrich de la Biblioteca de Catalunya». A: GARCÍAS SALVÀ, Maties [et al.]. *Actes de les Jornades d'Estudi sobre Joan Estelrich. Palma-Felanitx 17, 18 i 24 d'octubre de 2008*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010, p. 155-183.

2011

«Pròleg». A: SOLÉ BORDES, Joan; AMIGÓ, Silvia (ed.). *Actes del simposi Manuel Milà i Fontanals. Claustre de Sant Francesc. Vilafranca del Penedès, 12 i 13 de maig de 2010*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs, 2011, p. 7-13.

«Introducció: Els (pocs) llibres de Milà i l'(abundós) arxiu personal». A: COLLVINENT, Sílvia; COLMENARES, Isabel de (ed.). *El llegat Milà i Fontanals a la biblioteca Episcopal de Barcelona*. Barcelona: Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull, 2011 («Biblioteca Humanitats», 4), p. 11-42.

«Manuel Milà i Fontanals: l'estètica al marge dels manuals d'estètica». A: ROVIRÓ ALEMANY, Ignasi (ed.). *Estètica catalana, estètica europea. Estudis d'estètica: entre la tradició i l'actualitat*. Barcelona: PPU, 2011 («Filosofia i Cultura», 3), p. 81-104.

2012

«Projecte d'edició de les obres completes de Manuel Milà i Fontanals». *Estudis Romànics* [Barcelona], 34 (2012), p. 405-418.

«Jordi Castellanos, professor de literatura». *Caràcters* [València], 61 (tardor 2012), p. 31.

«Epíleg». A: ESTELRICH, Joan. *Dietaris*. A cura de Manuel JORBA. Barcelona: Quaderns Crema, 2012 («D'un dia a l'altre», 38), p. 563-593.

- «Aribau, Bonaventura Carles». A: MOLAS, Pere [*et al.*] (dir.). *Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, 2012, p. 41-42.
- «Milà i Fontanals, Manuel». *Ibid.*, p. 260-261.
- «Muns i Serinyà, Ramon». *Ibid.*, p. 284-285.
- «Sardà i Lloret, Joan». *Ibid.*, p. 402.
- «Yxart i de Moragas, Josep». *Ibid.*, p. 471-472.
- «Malvasia i teatre». A: [BOVER I FONT, August (ed.)]. *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Sitges. Homenatge a Josep Roca-Pons (14-15 de maig de 2010)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2012 («Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans», 21), p. 31-52.

2013

- A propòsit de la primeríssima recepció de «La pàtria» d'Aribau (1833-1859)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, 2013.
- «L'òpera en les memòries de Joaquim M. Sanromà». *Els Marges* [Barcelona], 100 (primavera de 2013), p. 86-92.
- «Jordi Castellanos (1946-2012)». *Catalan Historical Review* [Barcelona], 6 (2013), p. 105-107 (versió catalana, p. 207-209).

2014

- «Jordi Castellanos i Vila (1946-2012)». *Estudis Romànics* [Barcelona], 36 (2014), p. 693-697.

